

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТЕХНИКА ФАКУЛЬТЕТИ
«АРХИТЕКТУРА» КАФЕДРАСЫ

«Қорғаўға рухсат берилсин»
факультет деканы _____
доц.Б.Даўлетмуратов
«____» _____ 2014 ж

**Антик дәўирдеги Хорезм қалаларының
гражданлық архитектурасың комплексли
үйрениў
ДИПЛОМ ЖОЙБАРЫНЫҢ
ТҮСИНДИРИЎ ХАТЫ**

Кафедра баслығы:

доц., Р.Н.Ешниязов

Илимий басшы:

Проф.А.Уралов

Питкериўши:

З.Сабирова

Нөкис-2014ж.

МАЗМУНЫ:

- 1.Кирисиў.....**
- 2.Хорезм ҳаққында қысқартылған тарийхий
мағлыўмат.....**
- 3. Антик Хорезмниң архитектурасы.....**
 - Қорғаныўшы иншаатлар.....**
 - Кангюий дәўириндеги қалаша.....**
 - Кушан дәўириндеги қалаша.....**
- 4. Қой - қырылған қаланың функционаллық ўазыйпасы**
- 6.Конструктив бөлим.....**
- 7. Мийнетти қорғаў.....**
- 8.Жуўмақлаў.....**
- 9. Пайдаланылған әдебиятлар дизими.....**

КИРИСИЎ

1937 жылы С.П.Толстовтың басшылығында Хорезм экспедициясы жумыс баслады, бул изертлеў илим ушын Геродот, Страбон, Бериуний, Макдиси, Истахри, Якутаның реал Хорезмин ашып берди. эийемги Хорезм жериндеги уллы ашылыўдың авторы ушын дбнья жбзлик атақ алып келди.

Амударьяның төменги тәрепиндеги эийемги оазис, өзиниң спецификалық климатлық жағдайы себепли сол жерге барғанларды өзиниң көриниси менен таң қалдыратуғын ашық асапан астындағы тәбийий музейге айланды.

«Барлық жерде төзтап қалған барханлардың арасында , қалың болып жыйналған, арасында атаў болып жайласқан сансыз қорғанлар, қалалар жайласқан. Биноколь жәрдемінде жаңа хәм жаңа руинлар ашылды, олар биресе жақын, биресе алыста көринеди, дийўалларды, дәрўазаларды, минарларды көриўге болады. Бизлер эийемги Хорезм дәрўазасы алдында, өтмиштиң босағасында турар едик».

Хорезмди усындай қылып С.П. Толстов көрген еди, хәзир тап усындай етип, бирақ жаңа суўғарыў жерлериниң ашылыўы себепли аз майданда көриўге болады. Бирақ көк атызлардың хәм бағлардың арасында көтерилип турған қорған қалдықлары тәбийий ландшафт фонында жайлассада, бурын2ы кум арасында жайласқан «адам хәм шөлистан арасындағы трагик гбрес естелигин» дей тәсир қалдырмайды.

Төрт жыл жумыс ислеў нәтийжесинде археологиялық материал тийкарында, бирақ тарийхый дереклердиң барлық қалған түрлерин пайдаланған ҳалда Хорезм тарийхына неолит эпохасынан орта әсирге шекемги периодизация берилди.

Сол ўақытта Хорезм оазиси халқының эийемги тарийхы периодизациясы тийкарына жатыўшы Келтеминар, Тазабагъяб, Амирабад мәденияты ашылды.

Орта Азия археология жетискенликлериниң тийкары хәм оның гбллеў дәўири, Термез, Семиреченко, Фергана, Төменги Зарафшан экспедициялары шөлкемлестирилген ўақытқа, 30 жыллардың ортасына туўра келеди. Бул экспедицияның алдына Орта Азия халқының тарийхын пайда етиў, Шығыс халқының социаллық қурылысының қурамалы машқалаларын шешиў, әсиресе Орта Азиядағы муслманшылықты қабыл етпестен алдыңғы жәмийетлик қурылысты үйрениў мәселеси қойылды. Сол ўақытта хәм кейин ала Орта Азияны изертлеўге ең ири белгили илимпазлар қатнасты хәм экспедицияны басқарды, олардан: А.М.Беленицкий, А.Н. Бернштам, Я.Г. Гулямов, Г.Ф. Дебец, М.М. Дьяконов, Б.А. Куфтин, М.Е. Массон, А.П. Окладников, А.И. Тереножкин, В.А. Шишкин, А.Ю.Якубовский хәм т.б.

Излери ири магистрал канал хәм салма тармақлары түринде бизиң кбнимизге дейин сақланып келген, антик, ерте орта әсирдеги хәм орта әсирдеги ирригация тармағын бйрениў хәм картаға тбсириў С.П. Толстовқа бир қатар 18мийетли жуўмақ шығарыўға өсмкиншилик берди. Оның жуўмағы бойынша Хорезм оазисиндеги жер ислеў ирригация тармағының раўажланыўы Хорезмде антик дәўирде орайласқан 86кимети бар мәмлекеттиң пайда болыўына алып келген. Ирригация тармағын изертлеў С.П. Толстовқа Хорезм оазисиниң анаў ямаса мынаў тарийхый периодында шөлистанға айланыў себеплери ҳаққында сораўға жуўап бериўге, Орта Азияда әийемги суўғарылатуғын жерлердиң қайтып орнына келмейтуғын болып қурып қалыўы ҳаққындағы тезисти бийкарлаўға өсмкиншилик берди. Суўғарыў системасының тарийхый динамикасы алдын ала тәбийий емес, ал социаллық факторлар менен анықланады, жасалма суўғарыўдың пәсейиўи хәм гбллеп турған оазислердиң шөлистанға айланыўы социаллық хәм сиясый себеплерге - урыслар, феодаллық майдаланып бөлиниў, феодаллық усобицаға байланыслы болған. !сиресе жәмиетте болып атырған кризис тәбийий фактордың бстем болыўына, мәдений жерлердиң шөлистанға айланыўына алып келген.

Биринши мәртебе Қой қырылған қала Хорезм экспедициясы тәрәпинен 1938 жыллары ашылған хәм изертленген. 1950 жыллы экспедицияның маршрутлы отряды қайтадан естеликлерди изертлеген хәм рекогносцировкалы қазылмалар алып барған. 1951 жылы системалы түрде қазылма жумыслары алып барылған., соның ишинде 1952-1957 жыллары Қой қырылған қала дала изертлеў жумысларының тийкарғы объекти болған, онда Хорезм экспедициясының толық бир қурамы қатнасқан.

Қорған Г5не Кельтеминар каналына жақын территорияда, Елликала районы Бургкала округында жайласқан. Қорған б.э.ш. IV-III әсирде әийемги Хорезм дәстүри бойынша қурылған.

18 ши ең соңғы қорған Қой қырылған қала басқа қорғанлардан айрылып турады, ол дөңгелек формаға ийе болып, қорған дөгерегиндеги дийўаллар 865м қурайды. Қорған еки дийўал менен қорғалған, ал ортасында еки этажлы цилиндр формадағы имарат жайласқан. Төменги этажы 9 ханадан ибарат. Орайлық имараттың дийўалларының хәм қорған дийўаллары аралығында адам жасаў ушын хәм хожалық ушын ханалар қурылған. С.П. Толстов айрым ханалардан оссурии (өлген адамлардың сбйегин сақлаў ушын ыдыс)таўып алған. С.П. Толстовтың болжаўына қарағанда ханалар астраномиялық бақлаў ушында қурылған. Қой қырылған қаланың формасы қуяшты еслетеди, бул көрсеткиш әийемги Хорезмилердиң қуяшқа сыйынғанлығынан дерек береді.

Сондай ақ қорғанның ортасында аспан денелерін бірнеше ушін обсерваторияның бар екенлігі хақында гипотеза бар.

Қой қырылған қаланы Археологиялық хәм этнографиялық изертлегенде әйемгі Хорезм мәдениятына тийісли экспонатлар табылады. Олардың ишінде әсіресе еркек адамның жбзи сүүретленген портрет хәм тастан кесіп ісленген бастың статуясын айтып өтсек болады. Портреттегі адамның жбзи хәзіргі заман хорезмшиликлерге ұқсайды Сондай ақ қорғанда ұслағышы жолбарыстың басының формасында болған ғбзелер, адамның аузының формасындағы хәр қыйлы ыдыслар, аттың сүүрети бар суу ушін арналған ылай ыдыслар хәм хәр қыйлы статуэткалар табылған. Статуэткалары ишінде өнімдарлық қудайы болған Анахита айрылып көриніп тұр. Қорғанда зорастризм дәстүрі бойынша өлген адамлардың 31 бірлери табылған.

Жоқарыда көрсетілген хәм қалған табылмалар соны көрсетеді, б.э.ш. IV-III әсирде Хорезмде сүүрет салыу салыу мәденияты, музыка, көркемшилик, ойын, театр мәденияты жақсы рауажланған. 1951- 1957 жыллардағы қазып алыу жұмысларында б.э.ш. IV-III әсирдегі әйемгі хорезм мавзолей- храмы орайласқан екі этажлы дөңгелек имараты менен (диаметрі 44,4 м, бийіклігі 9,5 м жақын) хәм дөңгелек қорған дийуаллары (қалыңлығы 7 м) табылған; олардың арасында хожалық құрылмалары жайласқан. Б.э.ш. II-I әсирде святилище тасланды болып қалады, оның орнында жаңа халық жайласады, ол жерде б.э. IV әсирге дейін тиришилик етеді.

Қой қырылған қалада әйемгі жазыулар, культлы статуэткалар хәм кеармикалық погребал скульптуралар, құраллар, тағыншақлар, керамикалық ыдыслар табылған. Қорғанның орайында көп ханалы бийік имарат жайласқан. Бул имартта ылай ыдыслар, құраллар, тағыншақлар, статуткалар табылған.

Қой қырылған қала бул – храм болып табылады. Ол жерде Хорезм мәмлекети патшаларын жерлеген хәм аспан жақтылығына сыйынған. Біріншіді этапта Қой қырылған ансамбили диаметрі 44,4 м болған дөңгелек екі этажлы имарат болған. Оны бірдей аралықта жайласқан 9 минары бар дийуаллар қоршап тұрған. Минарлардың биреуінде құрамалы ситемадағы өтиу жоллары жайласып, ол дәрхал дөңгелек ашық майданша жайласқан орайлық имаратқа алып келеді. Оның бирінші этажын хәр қайсысы 4 ханадан ибарат болған екі изоляцияланған ханалар топары ийелейді. Бәлким Қой қырылған қала комплекси жерлеу обрядлары менен байланысly болған болыуы өсмкін □ төменгі этаж ханалары хорезм

патшасы хәм оның хаялын жерлеуі ушын , ал екінши этаждағы жерлеуі инвентарларын жандырып жиберіуге арналған болыуы өсмкин.

Естеликти биринши изертлегенде 1038 жылы канюг дәуиринин даталаныуы анықланады (көп сандағы керамика табылған материал курамында табылған, бул керамиканың орайлық имараттан жууылып келиуі деп тбсиндириледі) хәм деталлы түрде қорған қалдықтарын изертлеуі арқалы естеликти реконструкциялау ушын вариант бериледи. Дийуаллардың самалланыуы нәтийжесинде дәслепп вертикал қойылған, сегіз қырлы призма түрінде бериледи. Бундай естеликлердің архитектурасын изертлегенде усындай аналогиялық кубылыстар бир неше мәртебе ушырасқан. Сыртқы дийуалдың минарын биринши мәртебе реконструкциялағанда, оны овал формада шығып турады деп көрсеткен, кейинги қазылмаларда бул бийкарланған. Қой қырылған қала менен биринши танысқанана кейин оның Жанбас қала естелигинен айрылып туратуғынлығы анықланған, оған кангю дәуири аналогиялы болып табылады.

Қой қырылған қала жақынында тақырлықта хәм Ангка қаладан онша алыс емес жерде хәр қыйлы көтеріуши материаллар табылған, олар ерте антик дәуирдеги Хорезм мәдениатына тийисли предметлер болған (статуэткалар, көркем безелген ыдыстар хәм т.б.). Олардың ишинде көбиси Қой қырылған қаланың шығысына тасланған ерте антик дәуир усадьбаларына тийисли болған. Усындай етип Қой қырылған қала дөгерегнидеги тақырлықтардың көп жыллық изертлениуі басланған, ол жерден табылған материаллар Хорезм мәдениаты естеликлерининң коллекцияларын байытқан хәм бахалы статуарлы оссуарилер коллекциясын берген.

Антик дәуирдеги Хорезм

Хорезм б.э.ш. IV әсирдеги -б.э. I әсирдеги қууатлы кбшли мәмлекет

әийемги Хорезм патшасынан тек ғана тийын шығарған 86кимдарлар белгили. Бул Артав, бизиң эрамыздағы I әсирдеги 86кимдар. Кейинги патшалардан Артрамуш белгили, ол б.э. II-III соңында жасаған. Вазамар, б.э. III әсирдің екінши ярымында жасаған.

Бул периодта көплеген қорғалып бекемленген, шөлистан беттен оазис шегарасы қууатлы дийуаллар хәм минарлар менен қорғалған қалалар пайда болған. Бойницалар көп санда болыуы, олардың хәр қайсысында өз жай атыушылар турған болса, онда қала халқының жақсы куралланғанлығы хәм жетекши ролди профессионал емес армия, массалы халық бирлесиги ойнағанлығы хақында мағлыұмат береді. Б.э.ш. 175 жыллары Хорезм өзининң дәстүрий 86кимиранлығын Согдиана хәм Орта Сырдарья бстинен

кайта тиклейди Кейинги б.э.ш. I эсирдин бштен биринде Хорезм батыстағы гуннлардың куўатлы союзниги болады. Хорезм 86кимдарлығы арқа-батысқа тарқалады. «Киши Хань династиясының тарийхы» берген мағлыўматына карағанда б.э. баслан2ыш дәўиринде (бул жерде Кангю – «каналлар мәмлекети» деп жазылады») Арқа Арала бойын шығыс Азов бойына шекем тарқалатуғын аланлар мәмлекетин бағындырады.

Дереклер бойынша Б.э. I эсирде Хорезм эрасы киргизилген хәм жаңа календерь ендирилген. Хорезмнің уллы илимпазы Абу Райхан Берунийдин (973-1048) айтыўынша ең биринши мәрте жыл есаплаў б.э.ш. XIII эсирде ендирилген.

Б.э. I эсирдин орталарында II эсирдин ақырына шекем Хорезм Кушан патшалығыны қол астында болған. Бул периодқа орайлық 86кимет тәрөпинен курылған хәм б1ркулла армия горнизоны ийелеген қорғанлар характерли болған. IV эсирдин басында Африга патшалығы дәўиринде Хорезмнің бас қаласы Кят болады. Кейинги эпохада IV-VIII эсирлерде Хорезм қалалары босап қалады. Енди Хорезм аристократлардың көплеген қорғаны хәм көплеген дийхан усадьбалары бар мәмлекет болып есапланады. □□ жылдан 995 жылға шекем Хорезмди Афрагидлер династиясы басқарған, олар хорезмшах титулын алып жбрген.

Хорезм б.э.ш. IV эсирден –б.э. I эсирге шекем ахеменид игасынан қутылғаннан соң кбшли мәмлекет болған хәм Орта Азияның сиясый картасында 18мийетли орынды ийелеген.

Бул дәўирдеги естеликлерге Базар қала киреди, ол әийемги ўақытқа кетиўши б.э.ш. IV-III эсирде даталанған «адам жасайтуғын бйлери бар қалаша». Қой қырылған қала хәм Чермен ябтағы Кюнерли қала, сондай ақ Жанбас қала өзлериниң планировкасы менен жбд1 қызықарлы. Бул дәўирде көплеген антик хорезм естеликлери пайда болып, олар б.э. I эсирде толық раўажланып гбллеген.

Изертленип атырған эпоха алдыңғы эпохаға карағанда көплеген жаңалықларға бай болды. Халықтың тийкарғы жасаў орны имаратлары көп қала болса, ал басқа тәрөптен бөлек беккемленген аўыл халқы жасаўы формаларының бири болған бй-массивлер курылған (Қой қырылған қала, Кюнерли қала хәм т.б.). Аўыллық бй массив хожалықта мал шарўашылығының жер ислеў тәрөпке уделлик салмағының өзгергенин көрсетеди. Бул ҳаққында сол дәўирде максимал дәрежеге жеткен ирригация тармағындағы прогресс мысал бола алады. Жанбас қала хәм өзиниң төменги қабатлары менен Топырақ қала бир неше бй массивлерден турады (еки биринши жағдайда ямаса □ екинши жағдайда) хәр бир бй массив 1□ ден □ ге шекем ханалардан ибарат болады. Қаладағы бй массивлер қорғалмаған

болады, оны қорғаушы функцияны қаланың қорғау системасы өз мойнына алады.

*1р бир бйде 500 ден 1000 адамға шекем жайласатуғын болған, басқаша айтқанда бир пбтин урыў общинасын өз ишине алады. Қалаларда бундай общиналы бйлер еки комплекске группаланады: Жанбас қалада еки бй, олардың арасында блкен кең көше созылып кеткен, Топырақ қалада қала дәрұазасынан ортаңғы длинияға апаратуғын усындай бас көшени көремиз, оның еки қапталында тар көшелер менен бөлінген 4 бй массив жайласқан. *1р бир усындай бйдеги коллективтиң жәмийетлик спецификасын анықлау ушын тамғалар блкен қызығыўшылық туўдырады. Жанбас қала дийўалларында хәр бир еки блкен имаратта гербиштеги белгилер хәр қыйлы болып шықты, бир дийўалдағы гербиш тамғалары бир қәўимниң белгиси болса, басқа гербиштеги басқа қәўимге тийисли болып, бириншиден тбптен айрылып турады. Бул соны тастыйықлайды,бйлерде жасаўшы общиналар өзлериниң қәўимлик характерин жойтпағанлығынан белги береді.

Қаланың екиге бөлиниў блкен қызығыўшылық туўдырады□ бул әийемги қәўимлик группировканың еки фратариин ямаса барлық халыққа тән болған сақланып қалған дәслепки қәўимлик курам дәстүри болыўы өсмкин.

Бул дәстүр Орта Азияда ортаңғы әсирге шекем сақланып келген, сондай ақ қаланың еки бөлиниў тенденциясыдап сақланып келген,ол көше менен емес, ал ишки дийўаллар түринде (Мысалы: Хорезимдеги Дарган қаланың ерте орта 2сирдеги планировкасы).

Қ17имлердиң еки фратриге бөлиниўи, қаланың бөлек еки бөлимин ийелеўи, әийемги халықлардың айрықша обряд комплекслери менен бирлесип келеди, олардың ишиндеги хәр жылы еки фратридиң арасында ритуаллы жарыслардың болыўы айрым ўақытлары бир бири менен төбелесиўге айланып кетеди. Бундай дәстүрлердиң болыўы Орта Азияның хәр қыйлы районларынан табылған ерте орта әсир дереклеринен табылған. Китайша « Тан династиясы тарийхы» да қаланың еки бөлиминиң Ферганада Таза жыл байрамында ритуаллы төбелеслердиң болыўы ал Ал-Макдисиде X әсирде бир қатар Орта Азия хәм шығыс иран қалаларында аналогиялық дәстүрлер ҳаққындай айтып өтиледі.

Антик Хорезм қалаларында «дуаллы» структураны көремиз, сондай ақ зорастризм религиялық дуализмниң келип шығыўын, «дуаллы- қәўим шөлкеми» дәстүрин көремиз.

Антик Хорезмнің қала халқының 18мийетли элементи болып «от бй» болып табылады. Топырақ қалада хәм Жанбас қалада «от-бй» лер қарама қарсы тәрептеги дәрұазада бас көшени жуўмақлайды.

От бйлер (атеш-кеде,буют ниран) Орта Азияда ритуал трапезалар хәм жәмийетлик жыйналысларды өткерийде пайдаланылған.

Бундай от бйлер таўлы тажикхалқында сақланып қалған. Ол жерде бундай от бйлер мешитлерде жайластырылып, аўылдың еркеклериниң дем алатуғын жери, жәмийетлик жыйналыслар өткеретуғын жер, саяхатшылардың тбнлеп кететуғын жери болып есапланады.

Улыўма антик Хорезм қалалары өзиниң гбллеў эпохында архаизмы менен, хәр тәреплеме әийемги-общиналы, қәўим, соның ишинде ана- қәўим дәстүрлери менен таң қалдырады.

Қорғаныўшы иншаатлар

Аўылдан айрықша, қалалалардың толық пайда болыўы ирригацияның, жер ислеўдиң, ишки хәм сыртқы саўданың жоқары дәрежеде раўажланыўы менен бир қатарда алдыға өрлеп кеткенлиги ҳаққында хабар беретуғын тағыда бир 18мийетли белги бул жәмийеттиң раўажланыўында фортификация областындағы прогресс, әсиресе мәмлекетлик фортификациядағы прогресс.

Қалалардың хәм аўыллық бй массивлердиң қорғанлары бизиң кбнимизге шекем жақсы сақланып келген хәм ол антик хорезм фортификациясы системасын хәр тәреплеме сыпатлап береді. Қалалар қуўатлы дийўаллар менен қоршалған, ол писпеген гербиштен қурылған (тийкарынан 40х40х10 см размерге ийе). Дийўалдың тийкарында пахсадан исленген цокол бар. Дийўалдың жоқарғы бөлими ишки тәрепте бир этажлы ямаса Жанбас қаладағыдай атыў ушын арналған коридор-галлерейә түринде болады, ол сыртқа қарап көп сандағы бийик хәм тар кескин, төменге хәм сыртқа кеңейетуғын бойницалар түринде шығып турады. Айрым қорғанлар өзиниң қорғаныў системасының архаизми менен таң қалдырады. Жанбас қалада минарлар жоқ. Флангалы атыў хәм өсийешлерди қорғаў ушын өзгеше бир кесе бойницалар пайдаланылған, жуп түрде өсийешти жаўып турған хәм бш бойницалардын туратуғын группа (ортасындағы – туўры, қапталындағы – кесе, қапталға қыйсайтып қаратылған) белгили дистанцияда дийўал бойынша жайластырылған. Киши Қыры қыз қаласындағы дийўалларда минарсыз болған. Бул жерде қурлысшылар жағдайдан шығыў ушын басқа жол тапқан, қорғанның өсийешлериндеги минарлар қорғалмайтуғынлығы

себебли, қорғаныуда хәлсиз орыннан қашыу үшін қорғанды овал формада планировкалайды.

Солай етип, егер тбслик-батыс Хорезмде душпанды флангалы атыу үшін «адам жасайтуғын дийуаллары бар қала» дәуиринен белгили болса, онда о4 тәрәпи қорғанлары минарсыз, архаистлик дәстүрди узақ ўақыт услап турған. Бирақ қорғанлардың көпшилик бөлегиниң минарлары болған, олардың аралары тығыз жайласқан, туўры өсийшли планда, дийуал менен бирдей бийикликте хәм сондай бойницаларға ийе болған.

Минарлар жәрдемінде өсийешлерди қорғау хәр түрде болған□ Қорғасын қалада барлық төрт өсийеши хәр қыйлы қорғаныу системасына ийе болған. Бир өсийеши Жанбас қаладағыдай минарлары жоқ болған болып кесе бойницалар менен қорғалған. Екиншиси еки минар менен қорғалып, өсийешке жақын созылыңқыраған, олардың арасындағы система Хорсабадтағы Саргон сарайындағыдай. шинши өсийеш еки минар толығы менен бир бирине жақынласады, бирин бири жута турып «қарлығаштық4 куйрығы» фигурасын пайда етеди. Бундай көринис Египеттеги Семне қорғаны хәм Хорезмдеги Базар қала хәм Аяз қала Қ1 де гбзетиледи. Төртинши өсийеш бир минар менен қорғалған, оның оси шығып турған дийуалдың даўамы болып есапланады.

Барлық антик Хорезм қорғанларының характерли айрықшалығы «дәрўаза алды лабиринтлары» болып табылады. Бул блкен туўры өсийшли шығып турыушы дийуаллар болып, ишки тәрәпинде бир неше дизе менен қайрылып барлық жерлен атылатуғын иши бойницаға ашылатуғын дәрўазаға алып келеди.

Улыўма қорғаныу системасы өзінде шығыс классикасының фортификация дәстүриниң жарқын излерин алып жбрген- Египеттиң архаизмынан хәм әийемги Сумерден Ассирияға хәм ахеменид Иранға шекем. Солай болсада айтып өтилген айрықшалықлар б.э.ш 1 әсирде хорезмли инженерлер – фортификаторлар өз бетинше өсийешлерди қорғау машқаласын шешеди,бул машқала Жақын Шығыста б.э.ш. еки мың жыл бурын шешилген.

Бул жерде ахеменид фортификаторының туўры тәсир етиўине қарағанда уқсас тарийхий жағдайлардың өз бетинше раўажланғанлығын көремиз.

Хорезмли фортификация қорғаныуға барлық халықтың қатнасыўына тийкарланған (тек ғана еркеклер емес). Буған көп сандағы бойницалар мысал бола алады. Бойницалардан тек ғана тар кеңликте атылған, хәр бир бойницада өз жай атыушы турған.

Бул архаикалық черта барлық халық куралланған екенлігінен хәм жетекши ролди тек ғана профессионал армия емес , ал халық бирлесиги алып барғанлығын көрсетеди.

Усының менен бир қатарда антик Хорезм қорғанларының географиялық жайласуына қарағанда, бул жерде қорғанлардың бир система бирлиги екенлиги көринип турады, олар оазистің шөлистан тәрептеги шегара сызығын, шығыстан батысқа қарап, Жанбас қала, Базар қала, Қорғасын қала, Киши Қырық қыз, Аяз қала, Бурлы қала хәм Топырақ қала – булар арықлардың ең ақырында жайласқан болып, мәдений жерлердің полосаларын каналдың бойын жағалап жуу мақлайды хәм қорғанлар бир бирине көринип туруышы линияны пайда етеди.

Бул оазисти дала кәуімлерин қорғап туруышы бирдей планда екенлиги көринип турады. Орайласқан кбшли мәмлекеттің болғанлығын ирригациялық системалар хабар берип тур.

Орта әсирге басқа тенденциялар характерли екенлігін көреміз қалалар хәм ири қорғанлар оазистің ишінде жайласқан, каналлардың басы хәм олардың тармақлары тек ғана мәмлекетти қорғап қоймастан сууғаруы системасын, басқаша айтқанда олардан пайдаланған крестьянларды басқарады. *1ттеки орта әсирлерде орайлық 86км-тің кбшейген уақтында шегара бойынша блкен қорғанлар емес, ал блкен болмаған фортлар хәм сигналлы минаралар жайласқан, олар жақынлап киятырған кәуипти оазистің ишкерисинде жайласқан феодал 86км-дарлардың әскерий кбшлерин хабарландырады Бул антик хәм орта әсирдеги хорезм жәмийетинің структурасының принципаль түрде бир биринен айрылып туратуғынлығы хаққындағы аргумент болып табылады.

КАНГЮ ДҰИРИНДЕГИ ҚАЛАША

Келеси тарихы этаптағы естеликлер толық хәм хәр қыйлы материаллар береді. Қала қалдықлары жақсы сақланған. Дийуаллар, бойницалар, минарлар хәм басқада қорғаныу иншаатлары жақсы сақланған. Афригид периодындағы зонаға қарағанда адам жасайтуғын жайлар жақсы сақланбаған. Бир тәрептен уақыт өз тәсирин көрсеткен, басқа тәрептен афригид эпохасына қарағанда басқа типтеги жайлар болған.

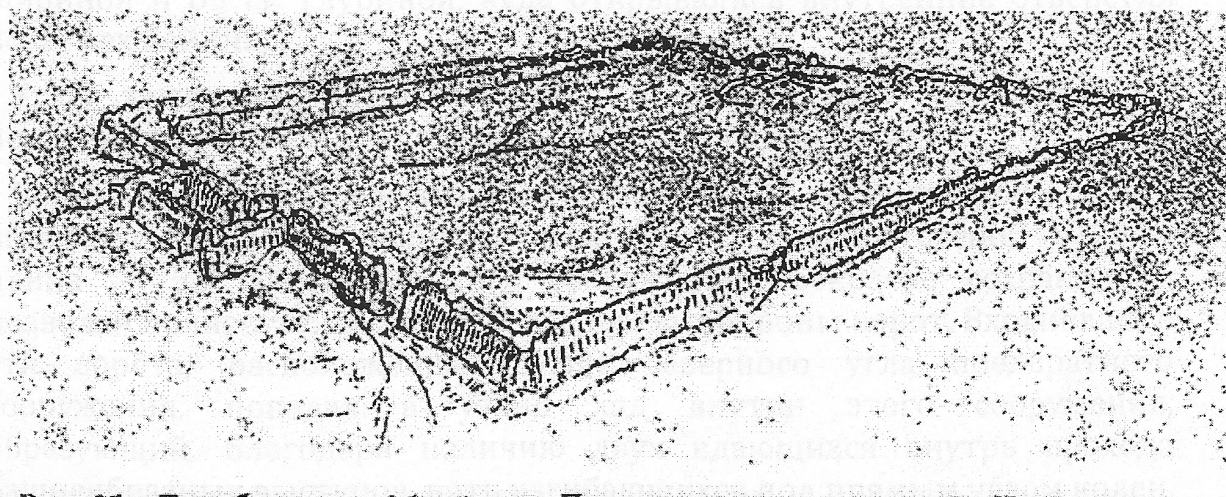
Ахеменид периодынан соңынан - б.э. III әсирге шекем сақланғанлығына қарамастан адам жасайтуғын жайларда көринетуғын әйемги Хорезм мәдениаты типі бирлигін, қалаларын хәм фортификациясын еки группаға бөлеміз. Бириншисін мәмлекет аты менен аталатуғын периодқа жатқарамыз,оның қурамына Хорезм – Кангю периоды болып киреди. Екиншиси- Кушан периоды болып киреди.

Биринши периодқа Жанбас қала жатады. Ол ерте керамика комплекси материалларын береді. Металлдан исленген предметтер хәм фрагментлердің ишінде улыўма тийын табылмаған, соған қарап бул қала б.э. әсирде жас болған, себеби □ әсирден баслап Хорезмде массалы айланысқа Кушанлардың, кейин ала ерте хорезм тийынлары киреди. КӨп сандағы моншақлардың ишінде б.эш. III - б.э. □□□ әсирлерде Қара теңиз бойында кең түрде тарқалған хәр қыйлы формадағы, реңдеги, типтеги шийше моншақлар (тас моншақлар улыўма болмаған) бстемлик еткен. Олардың ишінде пиарт кристалының тесилгени, темирден исленген бочка тәризли ири моншақлар хәм шар тәризли гагатаалар.

Жанбас қала алдыға шыққан арқа-шығыста «!йиемги жер суўғарыў» қорғаны болған. Ол шөлистанның арқа-батыста тбскен жеринде, арқа-батыстан, тбслик-шығысқа қарап созылған жалпақ бийикликте жайласқан, Султан уздагтан тбслик- шығысқа қарап созылған холмлардың шынжыры менен жуўмақланған.

Қорған 200x170м туўры өсийешти пайда етеди, өсийешлери дбньа тәреплерине қарап ориентацияланған.

Қорған дийўаллары айрым жерлерде кум барханлары менен жабылған, өзиниң қоршап турған холмлардың Зәддине қарағанда 9,5-10 м бийикликке жетеди. Дийўалы еки қабатлы, жоқарыдан улыўма куўатлылығы 5 м. Сыртқы дийўал куўатлылығы төменге қарап кбшли блкейеди, төменги бойницаның жоқарғы шети Зәддинде қалыңлығы 1230 м тең, ишкиси сол Зәддинде – 1 м тең.

С:ўРЕТ -25 Жанбас қала. Улыўма көриниси. С.П. Толстовтың перспективалы сўүрети.

Дийўаллардың арасындағы жол 2,80 м тең. Төменги бөлими сыртқы хәм ишки дийўал ылайдан исленген болып, 2 м бийикликте арасында гербиш салынып өрилген. Бойницаның дәрежесинде дийўаллар ылай

менен сабан араластырылып писпеген гербиштен өрилген, гербиштің размерлери 40x40x10 см

тең. Сыртқы дийұалда толығы менен өз атыұ ушын арналған тар хәм бийик бойницалар еки қатар, шахматлы порядкиде жайласқан.

Бойницалардың ени 18- 20 см болып, аралығы 1,20 см тең. Бойницалар дийұалдың төменги жағын атыұға м5лшерленген. Бойницаның төмени ишке тбседи хәм егер төменги бойницадағы еритпе 75 см жоқары болмаса, сыртынан ол 2 метирге жетеди (соған қарап жоқарғы бойницалар төмен размерде болып, 0,63 хәм 1,30 см деген цифрларды береді). Еки бойницалардың арасында дийұалдың ишки киретуғын жери жалпақ бөлгишлердің жәрдемінде еки этажға бөлінген.

Бул типтеги өз атыұшы бойницалар ассирия дәстүрлерине тийкарланып курылған хәм Иранның ахеменид хәм парфян тарийхын басып өтип, сасандия эпохына өтпеген. Ассуар бойницалары Сарго дәуирінде өзиниң профили хәм көриниси Жанбас қаладағы хәм басқада кангю хәм кушан периодындағы хорезм естеликлеріндеги бойницаларға уксайды. Бойницаның тисшеге өткерилген бул сүүретин аршакид дәуиріндеги Ассур хәм Варкта көремиз. Жанбас қаланың басқа қорғанлардан айрып турыұшы характерли көринисиниң бири, оның өсийешлерінде хәм дийұалларында минарлардың болмаұы. Фланганлы урыста бастырып келген душпанларға кесе бойницалар системасы қолланылған, олар 20-25 1пиұайы бойницалардан кейин бш бойницадан турыұшы группа болып жайласады. *1р бир бундай группаға ени 1 м хәм тереңлиги 85 см болған, бш бойницаның аұзы сол жерге ашылған, дөңгелек аркалы нишада жайласқан бир өз жай атыұшы хызмет етеди.

ӨСйешлерде жуп болып жайласқан кесе бойницалар менен қорғалған (бир жағдайда өсийеш бир бойница менен қорғалған).

Дәрұазалар курамалы иншаатлар менен туұры өсийешли дийұлдан шығып турыұшы выступлар менен қорғалған (выступлар дийұалдың тийкарынан -20 м, узынлығы – 52 м). Дәрұаза алды иншаатлары жақсы сақланған болып, дәрұазаның қорғаұ системасын қайта тиклеўге өсмкиншилик берди. Дәрұаза алды иншаатының арқа өсийешинде жайласқан бул дәрұазаға киргенлер иншааттың ишиндеги тар өтиұ жолына тбседи, бул еки өтиұ жолының бар болыұы минар тәризли выступларды пайда етеди, бес ийилген дизениң туұры өсийеши менен, барлық тәрептен атылатуғын бойницаның ишине жол киреди. Еки жерде бойницаның төмеги қатары дәрежесінде ишки дийұалдағы өтиұ жолы арка формасындағы дөңгелек дәрұаза алды иншаатының дизе өтиұ жолына ашылады. Бул жол урыстың ўақтында ишки дәрұазадан шығыұ ушын арналған болыұы өсмкин. Усындай бшинши арка

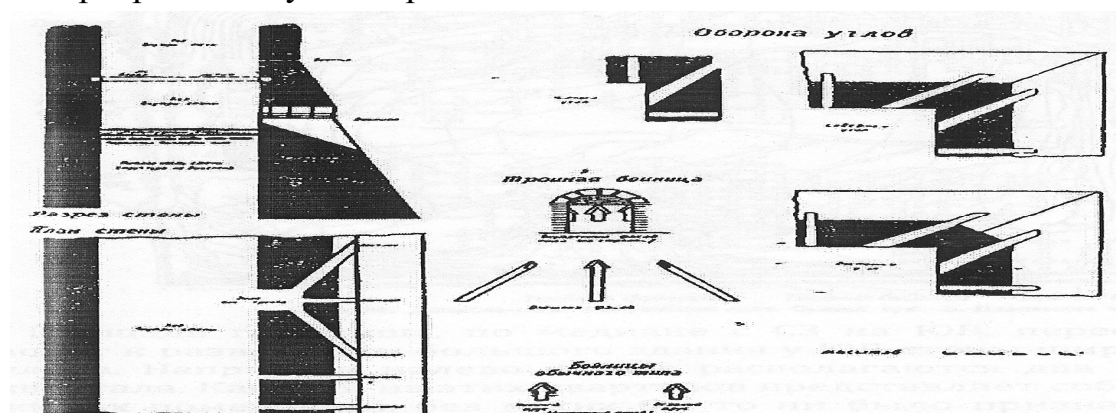
аралық жолдан ішкі сарай қорғанының дәріуаза алды іншаатына алып келеді.

Тийкары дийуалдың ишиндегі жол дәріуаза алды іншаатларына тийіп турған жері, кесе дийуаллар хәм бойницалар менен қоршалған. Дийуалды ямаса дәріуазаны алған жағдайда урыс дийуалдың ишине алып өтіледі хәм қорғаушылар усы бойницалар арқалы душпанлар тәрепинан басып алынған майданларды атады.

Бул өзгеше бір дәріуазаны қорғау системасы «дәріуаза алды лабиринті» жбд1 эффектлі болған. Бул хақында дәріуаза менен қорғаушы болған, одан тысқары қарап дийуалдағы кең тесік мысал бола алады. Бул тесіктің төменінде ойылған жері болып, бул дийуалды тесіуші таранның изі болыуы өсмік. Сонлықтан жақсы бекемленген қорғанды алалмаған душпанлар дийуалды таран менен тесіп кірген.

Соны айтып өтіміз керек қорғаныу системасы примитив характерге ийе болған. Бул жерде ұлыма минар менен дийуалларды қалғалы рационал қорғау усылы қоланбаған. Минардың болмауы бойницалардың экономлы емес системасын берген, олар бір метрден көп екі қатарда хәм ярым метрден биринен кейін биі жайласқан. Бірдей уақытта бойницаларға хызмет етіу үшін 2000 өз атыушы керек болған, бундай кішкене қорғанға бул сан жбд1 блкен. Бундай бойницалардың рационал емес жайласуы, оның архаистік қорғаныу типте екенлігін хәм келіп шығуы жергілікті екенлігін білдіреді. Минарлар жәрдеміндегі қорғаныу системалары хәм өсіешлер Шығыста б.з.ш III мың жыллықта бар екенлігі белгілі. Усыған байланысты Тарн тәрепинен айтылған гипотезаны және бір мәрте еске алу керек, себебі Орта Азияғы грек-македониялылар басып алғанда кейбір қалаларда қорғанлар болмаған (шегарадағы персид қорғанларынан басқа). «Адам жасайтуғын дийуаллары бар қала» материалында Жанбас қала материаллары антик Орта жер теңізі фортификация принципін алғанлығын айтады, бул гипотезаны біікарлауға өсмікшілік береді. Жанбас қала қорғаныу типтері қорғаныуда барлық жасаушы халық қатнасуғынлығы хақында жуумақ шығаруға өсмікшілік береді. 400 ханасы бар қала айтылған цифрадан жоқары болыуы өсмік, сонлықтан кітай дереклеріне қарағанда Орта Азияда қурал көтір7ге өсмікшілігі бар еркектер 20% қураған, усыған қарап жуумақ шығарсақ тек бір дийуалды 400 еркек қорғап, барлық бойницалардан пайдаланған. Жанбас қала қорғанының типі қуралланыу кбшін шөлкестіріуінің архаистік характерге ийе екенлігінен мағлыұмат береді, ол өзінде әйемгі демократия дәстүр белгілерін алып жбріп, әскері жұмысқа хаяллардың жанапай түрде актив

катнасууғынлығын тастыйзлайды. Бул хақында массагетлердин эйемги авторлары мағлыұмат береді.

С:ҮРЕТ28. Жанбас қала. Деталлардың эскизли обмери

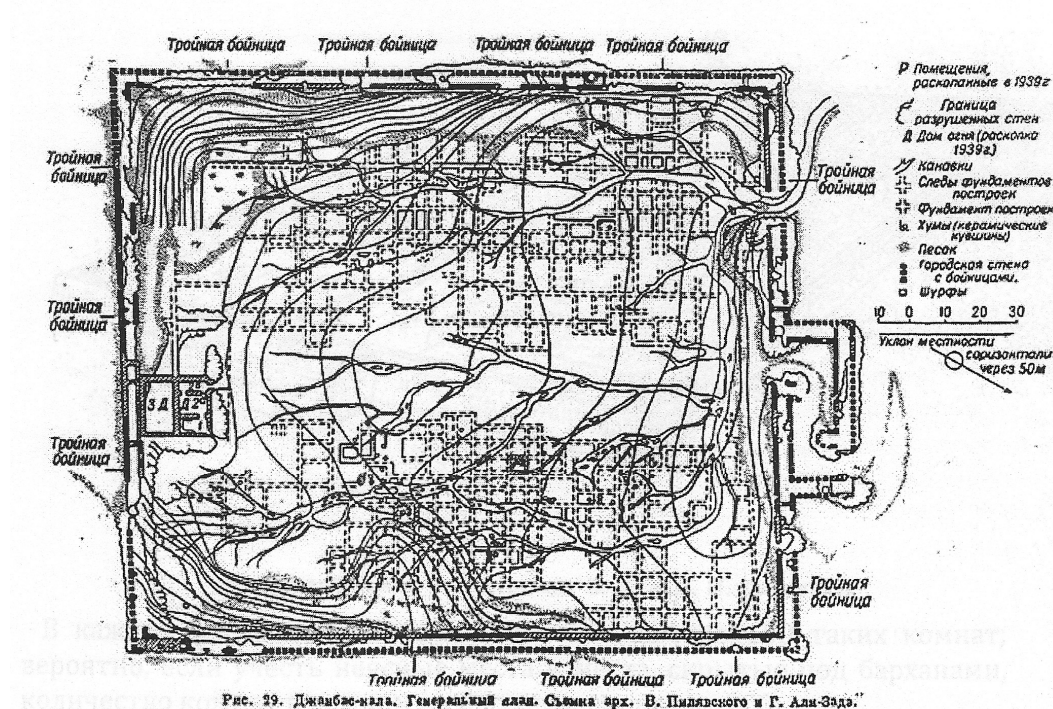
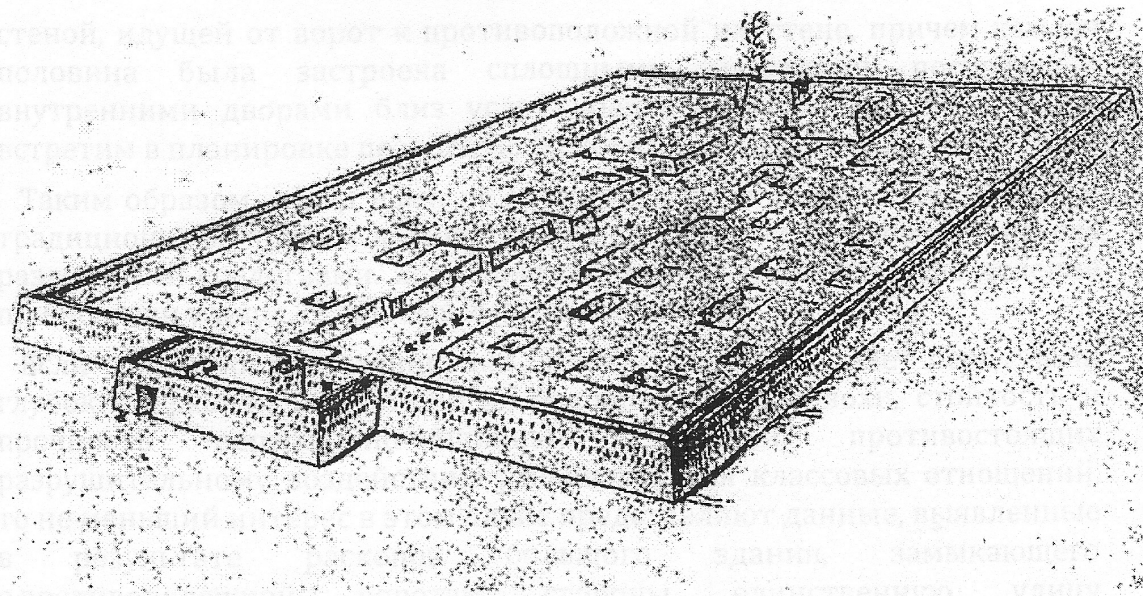

Рис. 29. Джанбас-кала. Генеральный план. Съемка арх. В. Пиллянского и Г. Али-Заде.

С:ҮРЕТ 29 Жанбас қала

Мердиан бойынша Арқа батыс хәм тбслик шығыста қаланың майданы дәрұзадан тбслик шығыста кең дийұал қасында жайласқан блкен имараттың қалдығына келиұши (30м шамасында) көше менен кесиседі.

Ол жерден шепке хәм о4ға еки, кең адамлар жасайтуғын кварталлар жайласқан. Бул кварталлардың хәр қайсысы жасаұ ханаларының бирлик массивин пайда етеді. Бул жерде көшелерге бөлиұши бйлердин белгилери жоқ. *1р массивте бир неше майданлар қурылмай қалған, олар ишки хә7ли характерине ийе болған. *1р бир массив көп сандағы бирдей размердеги ханалардан ибарат болған.

С:ҰРЕТ 29 А Жанбас қала. С.П. хәм Н.П. Толстовтың реконструкциясы

*1р бир массивте 150 хана есаплап шығылған, егер барханлардың астында қалған ханаларды есаплағанда онда 200 ханадан асып кетеди.

Жанбас қала комплексіндегі адам жасау комплексінің тәбияты хақында мәселени шешиу үшін қала дийуалларын орап турған гербиштегі тамғаларды бақлау қызығыушылық туұдырады. Бойницалард2ы гербишлердег 9 формадағы тамға табылады. Бунда тбслик – батыс тәрептегі адам жасау массивине тийип турған дийуаллардан табылған гербишлердегі тамға, арқа- шығыс массивтегі дийуаллардан табылған гербиштегі тамғалардың кескин айрылып турады.

Салыстырмалы онша көп болмаған тамға хәм олардың айрым вариантлары арасындағы байланыс (хәр бир комплекс ишінде) қорғанды қурыушылардың қәуимлик тамғасы екенлигин көриуге болады, бунда хәр бир массивке тийип турыушы дийуалды қурыушы қурлысшылардың тамғасы, олардың тек ғана хәр қыйлы қәуимге тийисли екнлигин билдирместен, олардың хәр қыйлы туұысқан қәуим группаларына тийисли екенлигин билдиреди. Соған қарағанда хәр бир массив бир бири менен туұысқанлық байланыс бар, қарама қарсы массивтегі қәуим группасынан айрылып турыушы қәуимлер жайласқанын билдиреди.

Жанбас қаладағы дуаль шөлкемлестириу бойынша еки адам жасау массивінің байланысы соны айтады басқада естеликлерде қаланың хәр қыйлы формада екиге бөлинуі гбзетиледи. Гяур қала -3-4 қатарлы бирдей типтегі ханалардан ибарат болған қаланың дийуалын бойлап бир тегис жайласқан имаратлардан турады. Куня уаз қаласы еки теңдей бөлекке ишки дийуал арқалы бөлинеди, ол дәрұазадан қарама қарсы тәрептегі дийуалға

карап кетеди, хәр бир бөлими қорғанның өсйешине жақын ишки хә7лилери менен бир тегис жайлар массивлери қурылған. Бундай типти Топрық каладада ушырасатуғын болады.

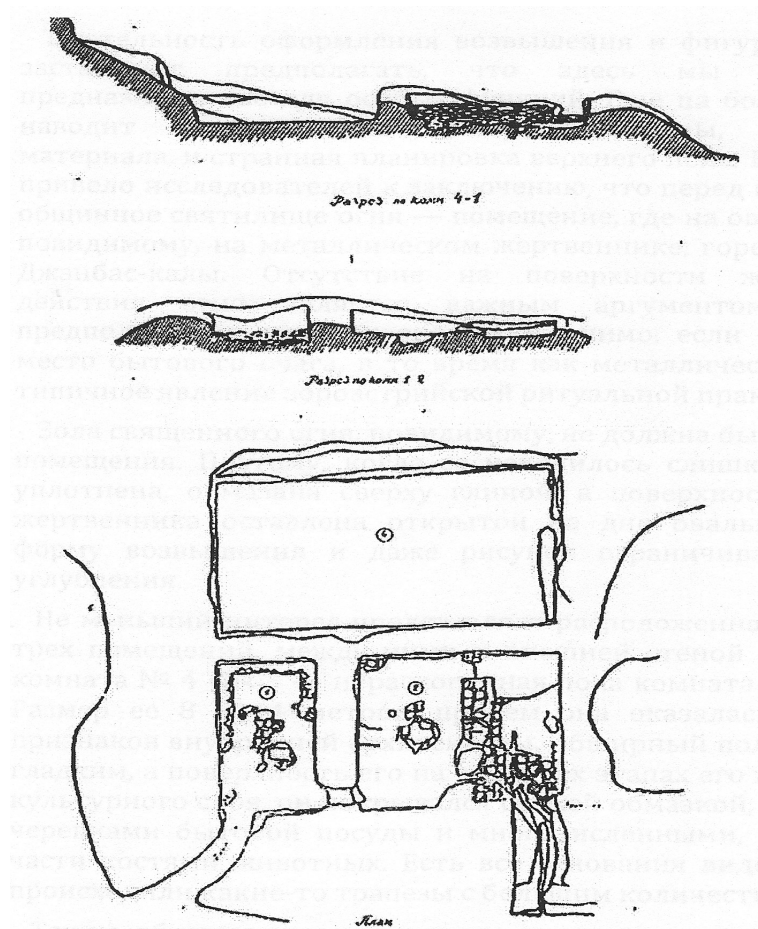
Солай етип бизиң көз алдымыздағы дәстүр болып қалған тип болып, адам жасаў орынларының екиге бөлиниў хәр қыйлы усыллар менен иске асырылған. Егер көше қанаатландырмаса, ишки дийўаллар менен бөлінген.

Жанбас қаланың дәстүрий планировкасы бизлердиң алдымызда бул эпохада жәмийетлик қатнастың терең архаистлик екенлигин, раўажланып атырған класслы қатнасықларға ыдратыўшы қарсылық көрсететуғын әийемги - общиналы дәстүрдиң турақлылығы хәм беккемлигин көрсетип қоймастан, қарам қарсы тәрептеги дәрўаза тәреплериндеги блкен көшени жуўмақлайтуғын блкен имаратты қазып алыўы жумысы дәўиринде алынған материаллар қызығыўшылық туўдырады.

Бул имарат қоршап турған майданнан 4,5 метрге көтерилюйши бугор түринде болып, размери 40-25м тең, планировканың бстинги тәрепинен ишки ханаларды баклаўға болады.

Археологлар тәрепинен жақсы сақланған арқа шығыс тәрепи қазып алынған. Ол төрт тең емес размердеги ханадан ибарат болып, оның бшеўи бир бири менен байланысады Олардан екиўи 2 хәм ға ханалары қала дәрўазасына алып шығады, бирақ бузылы қалғанлығы себепли олардың функциясы толық анықланбады. ға ханасы коридорға шығыўшы хана болып, ол 2 хана менен ағаш қапы менен бөлкеленип турған, ол жерде ярым шар формасындағы тас формасындағы пята табылды. 2 хананың ортасы жуўылып кеткен.

Онша блкен емес өсйештеги 1 хананың размери 4x7,25 м тең. Бул жерде 2-3 см қуўаилылыққа ийе ылай натектиң бстинде хана дөгерегинде қызыл кара кбл табылған, соның менен бирдей ўақытта хананың ортасы қум, арасында қумлы ылайлы қабаты бар натек хәм ақ кбйепенен толтырылған. Хананың өсйешлеринде, ортасында бйилген гербиш қалдықлары табылған.

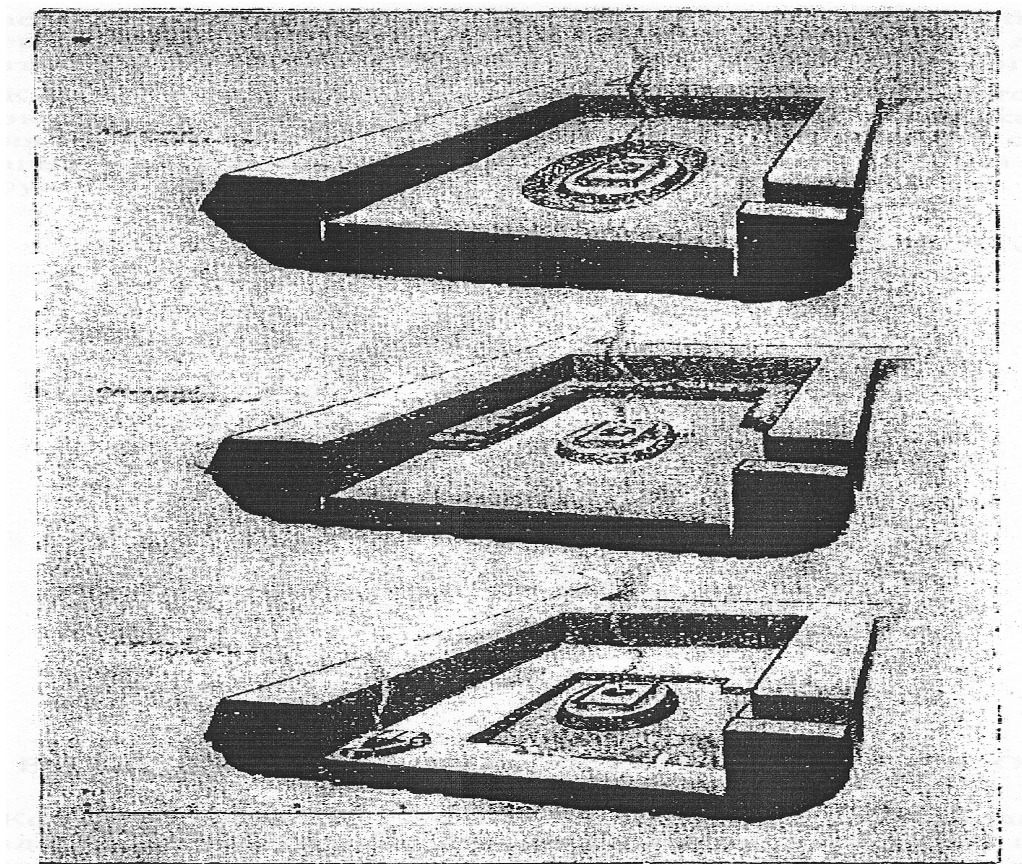
Сүрөт 31 Жанбас қала. От бйи. Планы хәм резерви. В.Пилявский хәм Г.Али Заде обмери.

Полды тазалаў нәтийжесинде хананың планировкасы анықланды. Дийўалдың тбслик- шығыс тәрәпинде, арқа-шығысқа хәм тбслик батысқа қарап ийилген 40 см бийикликтеги тар гербиш отрығыш табылған, оның жоқарғы шети арнаўла гербиштинң размерин таңлаў арқалы хәм фигуралы обмазка менен толқынлы көринис берген, бул еки отырғышты айрып турыў мақсетинде исленген болыўы керек. Отырғышлардың фигуралы обмазкаланғанлығы хәм бийик болыўына қарап арнаўлы функцияға ийе болған хана екенлигин билемиз Сондай ақ сексеуил кблин қурылыс материалы ретинде пайдаланыў хәм жоқарғы полдың өзгеше планировкасы хәр қыйлы ойларға апарады. Болжаўлардың барлығы, изертлеў жуўмағына алып келди – бул хана от святилищеси болып- овал бийикликтеги хана, метал қурбанлықта Жанбас қаланың 5шпейтуғын оты жанып турған. Қурбанлықтың бстинде оттың болмаўы бул болжаўдың дурыс екенлигин аңлатады, себеби метал қурбанлықлар зорастризм ритуал әмелиятында типик қубылыс болып табылады.

Мукқадес оттың кбли ханадан шығарып тасланбаўы керек. Сонлықтан ол көп топланып қалса, ол тығызланып бсти ылай менен сыбалады

Артында жайласқан хана қызығышылық туұдырады, оның хәм қаланың сыртқы дийұалдың арасында Қ4 хана жайласқан (Қ3 – еле қазылмаған хана – имараттың тбслик батыс бөлиминде жайласқан). Оның размери 8x14 метр болып, ол 8еш қандай архитектураға ийе болмаған. Кең пол тегис сыпак болып, оның бстинги бети тиришилигиниң бш этапында хәр қыйлы материаллар менен жабылған, ол таза обмазка, болмыс ыдысларының майда қалдықлары, майда хайұан сбийеклери менен жабылған. Бул жерде көп адамлар аұқатланғанлығын көриўге болады.

Солай етип улыўма қала планировкасы, оның майданы бстинен 86кимдарлық қылыўшы характер, көшелердиң қурылмалар менен жуўмақланыўы, әийемги хорезмниң беккемленген общиналы аўыл жәмийетлигиниң укладының терең дәстүрийлиги хәм архаизмлиги хаққында айтсақ болады. Оған Жанбас қала мысал болы алады.

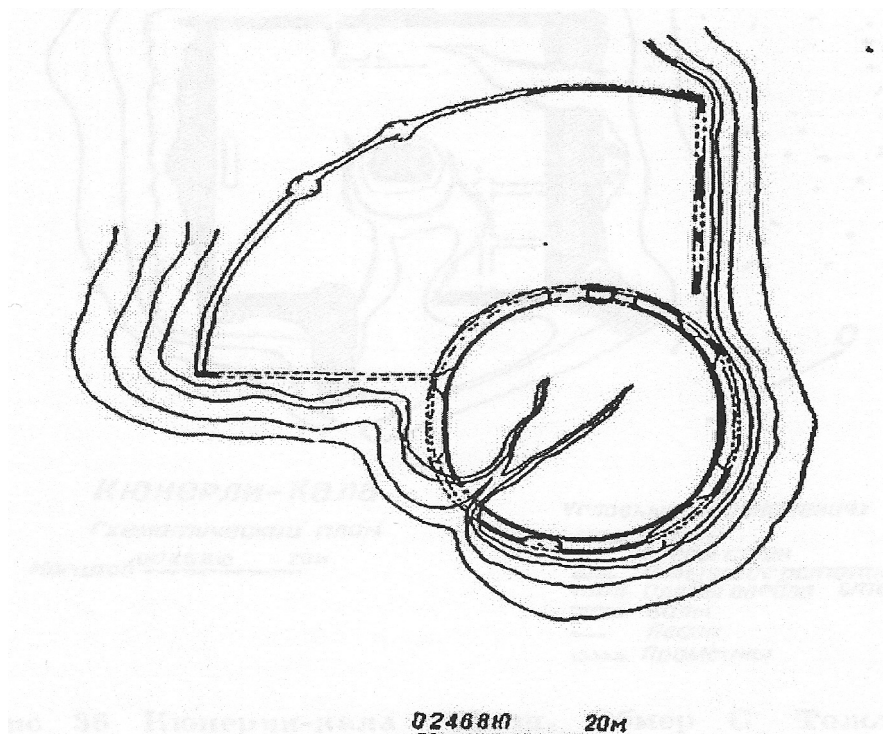
СҮҰрет 33 Жанбас қала. От бйи. Светилище. Планировканың 6ш этапы.

С.П. хәм Н.П. Толстовтың реконструкциясы.

Хорезмниң кангю аўылының портотипи сыпатында, бизлер көргенимиздей кейнилеў ўақытта персеполь мәденияты, прототарийхый общиналы көп ханалы бйлер көрип шығылады, ол Герцфельд тәрепинен ашылып-автор бундай бйлерди аналар қәўиминиң естелиги деп есаплайды.

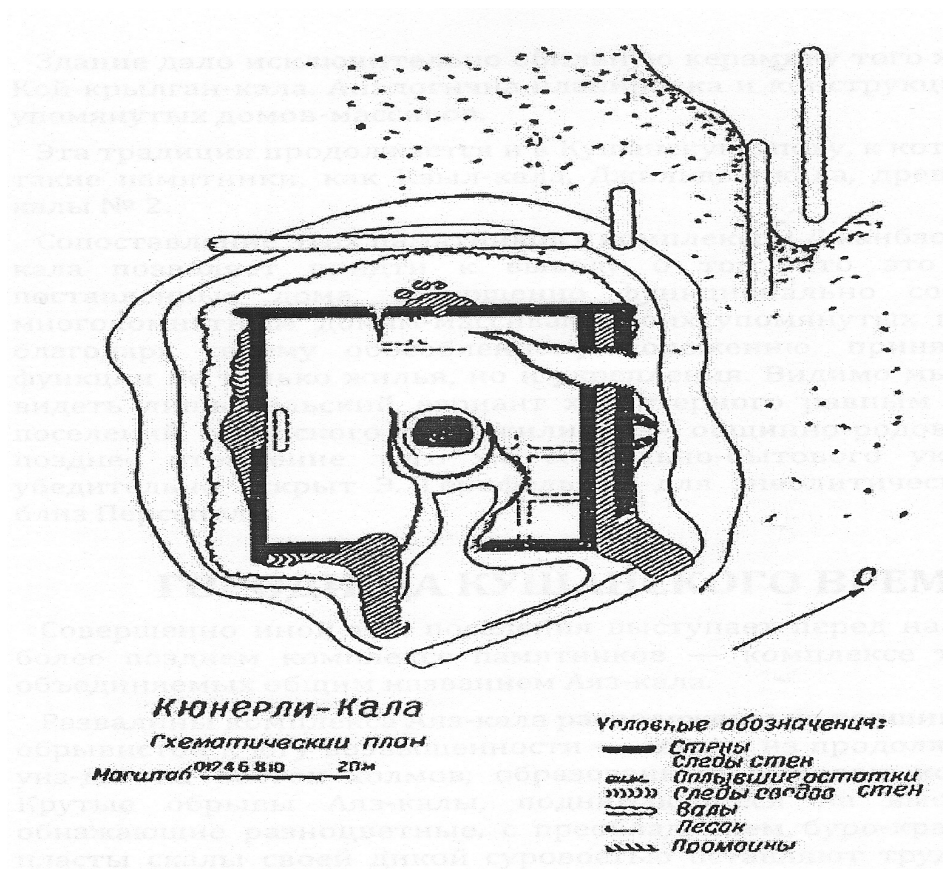
Тарийхый – мәдений периодқа Жанбас қала ушын қорғаныў типии жазылған вариантларды көрсетиўши бир қатар естеликлер жатады.

Олардың барлығы үшін минарсыз, дийәалларды қорғауды кбшейтиўге урыныў характерли болған. Буған планның тийкары шеңбер болып есапланған еки қорған жатады. Бул Қой қырылған қала хәм Киши Қырық қыз.

СҮҰрет 35 . Киши Қырық қыз, Схемалы планы. С.П. Толстовтың обмери.

Қой қырылған қала өз характери бойынша Жанбас қаладан айрылып турады хәм оған ири беккемленген адам жасайтуғын имаратлар аналогиялы болып табылады, Бәлким өзгеше бир естеликлердің қасында екинши тип түринде берилген беккемленген жасаў комплекслери - бөлек турыўшы общиналы қәўимлик беккемленген бй массивлери түринде көрип шығылатуғын шығар . Бул екинши тип кангю дәўиринде табылаған естеликлерде Кюнерли қала, АҚ тепе, Қозы қырылған қала хәм Базар қаладан тбсликке қарап беккемленген бй болып есапланады.

С67рет 36 Кюнерли қала. План. С.П. Толстовтың хәм С.Гасановтың обмери. Кюнерли қала қуатлы, курамалы, писпеген гербиштен салынған антик размердеги, туұры өсейшли массив. Оның размери 55х55 метр, имараттың орайында жайласқан көтерилген 3 метрли ылай минарды есапламағанда, бийиклиги 8 метрге тең. Тбслик шығыста беккемленген кириў жолы, бш тәрептиң ортасында онша блкен болмаған бойницалы минарлар, арқа-батыс хәм арқа-шығыста хә7лини қоршап турыўшы қуатлы дийўаллардың изи жайласқан. Имараттың сырты гбмбезли коридор менен поясланған- ишки майдан гербишли дийўал менен бир неше ханаларға бөлинген (размер 7х8). Имарат Қой қырылған қаладағыдай сол типтеги керамиканы көп берди. планировкасы хәм конструкциясы айтып өтилген бй массивлерге аналогиялы.

Бул дәстүр Кушан эпохасында да даўам етеди. Буған Қызыл қала, Жилдак қала, Аяз қала Қ2 әйемги бөлими.

Бул естеликлерди Топырақ қала хәм Жанбас қала менен салыстырсақ изоляцияланып қурылған бйлер, айтып өтилген еки естеликлредеги көп ханалы бй массивлерге сай келеди деген жуўмаққа келемиз, бирақ өзиниң айрықша жағдай себепли, ол өзине тек ғана адам жасаў жайы емес, ал қорғаныў функциясында алады. Биз бул жерде аўыллық вариантын характерли образға тең деп аламыз, ал қала типиндеги бйлерди – общиналы – қәўимли бй массивлерди, кейин ала социаллық – болмыс укладын

Преспол жаныдағы энеолитик жасау орынлары үшін Э.Герцфельд ашып береді.

КУШАН ДӘУІРИНДЕГІ ҚАЛАША

Бизлердің алдымызда кейінлеу пайда болған өзгеше жасау типіне ие естелик комплексі-улыұма Аяз қала деп аталыушы бш қорған комплексі тур .

Аяз қала комплексі қалдықтары Султан Уздаг тауын дауам еттириуші шығысқа қарап созылған холмларда, коренной породадан пайда болған, тбсликке қараған бийикликтің шыңында хәм етегинде жайласқан.

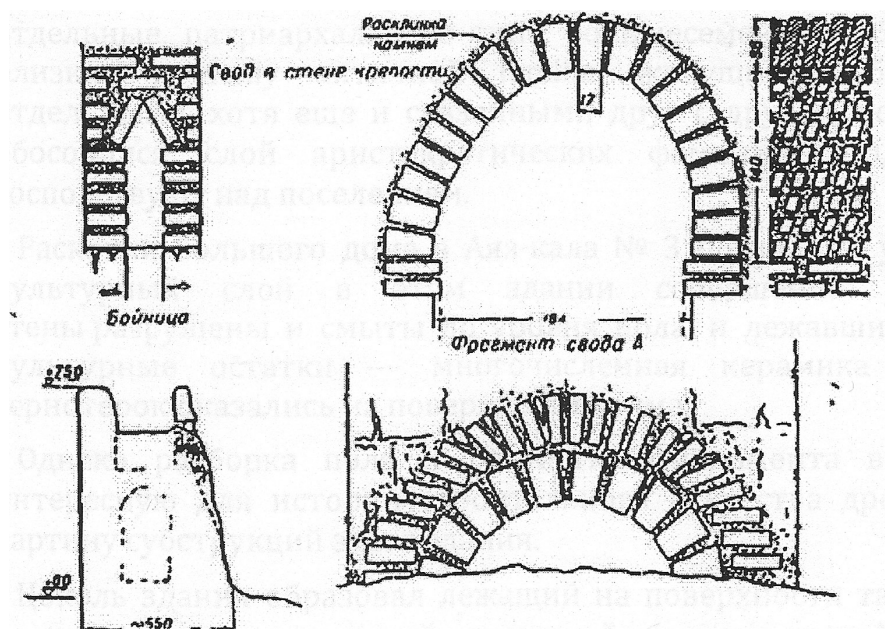
Арқаға қарап пологалы склон кетеди, ол кумлар менен Ікелинген кең кеңісликке келип тбседи. Аяз қала бийиклигинің шыңын кууатлы дийуаллары хәм тийкарында гбмбезли жол менен хәм сол жолдың бстинде антик Хорезмге сай болған өз жай атыу үшін бойницалы галлерей Аяз қала Қ1 қорған қалдықтары безеп турады.

Дийуалды бойлап ярым дөңгелек минарлар, өсейешлерде қарлығаштың куйрығы формасындағы еки минар жайласқан. Минарлардың ярым дөңгелек болыуы антик қорғанларға характерли болмай, ал керисинше афригид қорғанларының формаларына жақын болыуы Аязқала Қ1 кушан дәуіринің ортасына хәм ямаса соңына, 2 әсирден ерте болмаған хәм 4 әсирден кеш болмаған периодқа жатқарыуға мәжббрлейди., Аяз қала бийиклигинен тбскен жерде , п1с шыңлықта, бийиклиги 30 метр болған Аяз қала Қ2 жайласқан. Бул естелик кушан хәм афригид эпохасын өз ишине алады. Овал формадағы замок, қорғанның ядросы болып есапланады, ол Аяз қала Қ1 имаратларына уксап қурылған. Бирақ афригид дәуірінде тийкарғы имаратқа тууры өсейшли қурылма бириктирлиген хәм имараттың өзи ярым колонналы декоровка характерин алып, тбп тийкарынан қайта қурылған, бул Аяз қала Қ2 деги ерте афригид архитектурасына тийисли эффектли шығарма болып табылады. Бул жерде ярым колонналардың бойница менен байланысын, яғный бойница аралығындағы ашықлықтың сыпатлы түрде декоратив безелиуінің рауажланғанлығын көремиз. Бул байланыс Тешик қала ярым колонналарында өтирик бойницалар түрінде көрсетилген хәм бул кангю-кушан, афригид хәм мусульман Хорезмнің архитектуралы формалары арасындағы бзиликсиз тарийхый байланысты анықлауға өсмкиншилик береді.

Холмлардың етегинде кум менен Ікелинген тақырлықлар кең түрде жайылған, ол жерде бир бирине жақын жайласқан, гербиш дийуаллар менен қорғалған хә7лилер, ири жасау орынларының қалдықтары табылған. Орташа размердеги хә7линің майданы 9.000 кв метрге тең. *17линің ишки тәрепи улыұма бос болып Қ1 хә7лиде 8еш қандай мәдений қабат

белгилери жоқ. *17линиң бир дийўалында блкен размердеги көп ханады имарат жайласады. Қ1 хә7лиде қазып алынған майданы 150 кв м. болған 6 ханада бул хә7лини алтыншы бөлими болыўы өсмкин. *17линиң ортасынан Қ1 хә7лидегидей имарат табылған. Усадьбалар ишинде екеўи айрықша болып бөлинип тур. Оның биреўи көп минаралы дийўал менен қорғалған Аяз қала Қ3 қорғаны, оның майданы 260x180 м тең . Бул жерде арқа дийўалда , бос хә7лиде блкен көп ханалы имарат жайласқан, ол 40 ханадан ибарат болып , 2400 кв. м майданды ийелейди. Бул имарат жоқары тәрәпи жалпақ бугор түринде болып, бийиклиги 3,5 м жетеди. Бугордың жоқарғы тәрәпи тәбият тәрәпинен тегисленген майданшаны пайда етеди, оның бстинде дийўаллардың валиклери шығып турады, бул бйди қазбай турып планировканы қайта тикдеўге өсмкиншилик береді. Бизлер бул жерде крест формасында кеткен хәм бәди 4 секторға бөлетуғын еки коридорды көремиз. *1р бир сектор көп сандағы ханаларға бөлинеди. Басқа-усадьбаның батыс бөлиминде жайласқан, көшли бузылған, блкен бй екенлиги көринетуғын, көп сандағы ханалары менен Аяз қала Қ3 жайласқан.

Барлық жасаў орынлары бирдей комплекс түринде болып, Қ1 хә7лиден мәдений қабаттан т табылған Канишки тийынлары менен даталанады, сондай ақ тийынлар такырлықларда табылып, б.э. II әсирге тийисли болған. Қ1 хә7линиң мәдений қабатына қарап бул жерде халық көп ўақыт жасамағанлығын билемиз, III әсирге ямаса IV әсирге шекем.

СҮҮрет 41. Аяз қала Қ1 Деталлар. Арх. В. Пилявский обмеры.

Изертлеген илимпазлардың болжаўынша Аяз қала Қ1 Хорезмнинг кирер жеринде стратегиялық роль ойнаған, қоршап турған шөлистанды басқарып, шығысқа қарап минаралары созылып кеткен, қорғанның ишинде адам

жасайтуғын қурылмалар болмаған, усыдан келип шығып қорғанның стратегиялық иншаат екелигин, орайлық 86киметтиң қорғаны екенлигин билемиз. Қор ған горнизоны дмийўалдың тийкарындағы гбмбезли ханаларда жайласқан болыўы өсмкин.

Буль қорған жақын жайласқан аўыл халқы тәрeпинен әскерий қәўип туўғанда пайдаланылған.

Аяз қала Қ2 , Қ3 қорғанлары хәм батыс тәрeптеги блкен имараттың қалдықлары бш хәм оннанда көп аритократлардың жасаў орны болыўы өсмкин. Олардың ишинде ең 18мийетлиси аўылды басқарыўшы фамилия-Аяз қала Қ2 қорғанда жасаған.

Қалған усадьбалар патриархал типтеги семьялы общиналы жер ислеўши халыққа тийисли болған. Солай етип жанбас қалада көргендей, кангю дәўириндеги жасаў орынлар типи менен салыстырғанда ири өзгерислер болған, бул хорезм аўылларындағы социал- экономикалық турмыс тәризиниң өзгериўи менен байланысly.

Общиналы- қәўимли бекемленген жасаў орынларынан патриархал типтеги антик *familia* типине уқсаған блкен бйлерде бөлек жасайтуғын бир бири менен байланысly усадьбалары бар блкен семьялы общиналар бөлекленген. Кескин түрде аристократлық фамилиялар қабаты бөлкеленген, олардың усадьбалары жасаў оырнларының бстинен 86кимдарлық еткен.

Аяз қала Қ3 мәдений қабат бул жерде жоқ етилген, дийўаллары бузылған хәм пол дәрежесинде жуўылып кеткен, полда жатқан мәдении қалдықлар – керамика хәм бийдай теркалары холмгың бстинде қалған.

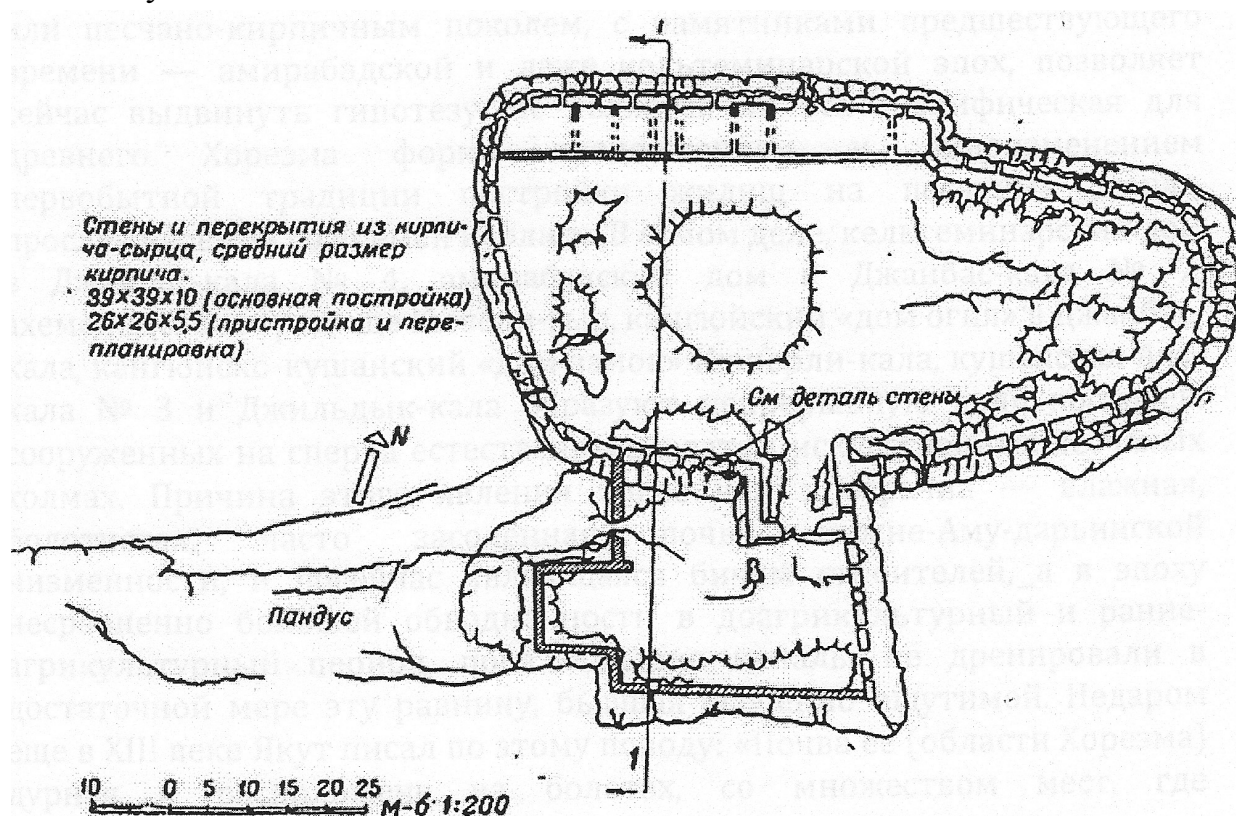
Полды хәм фундаментти тазалағанда 1йиемги Хорезм санааты қурылыс тарийхына тийисли болған жбд1 қызық материаллар ашылды.

Имараттың цоколын тақырдың бстинде жайласқан узынлығы 60 м, ени 40 м, бийиклиги 3 м болған тәбийий қумлы бархан пайда еткен. Бул барханның бстиндеги тазаланған майданша 61лерди қурыўдан алдын қурылыс мусоры, ылай бөлекшелери, гербишлер менен бекемленген. Бул мусыр кейин ала суў менен толытылырып, нәтйижеде қум менен бирге цементленеди, бекем панцырь пайда етеди, барханды имараттың қуўатлы цоколына айландырады.

Соннан соң типик антик квадрат гербишлерден дийўаллар өриле баслайды. Сыртқы дийўал онша бийик емес (0,5 м) пахсалы цоколға ийе, ол төменге қарап, имараттың ишине хәм сыртына қарап кеңейеди. Ишки дийўаллар ең дәслептен ақ гербиштен өрилген. 1,40 метр бийикликте дийўалдың тийкарында пол менен төселген структурасыда жбд1 блкен қызығыўшылық туўдырады. Ханалардың хәм коридордың дийўалының төменги бөлими тәрeпинен пайда болған ишки хәм сыртқы бөлип

турыўшы клеткалар 1,40 метр бийикликке шекем кум менен толтырылған. Бул кумларды бстинги тәрәпи қурылыс мусоры төселип, кумлы суў менен цементленген, қалыңлығы 45 см болған кум тәризли қабық пайда болады. Тек ғана усы субстарцияның бстине полдың ылайлы обмазкалары төселген.

Улыўма имарат – қуўатлы цоколға ийе болды, ол кумның беккем хәм эластик комплексинен , ылайлы- кумлы қабықтан, ылай хәм гербиштен туратуғын тураклы хәм көп ўақытқа шыдайтұғын имараттың субстракциясын пайда етип, тәбияттың ыдыратыўшы кбшлерине 2000 жыл даўамында қарсы тура алған, ал қурылманың жоқарғы бөлимлери толығы менен бузылған.

СҮЎрет 42. Аяз қала Қ2 План. В. Пилявскийдің обмери.

Чермен ябтағы разведка соны көрсетеди, бул қурылыс приемы антик Хорезмде кең түрде тарқалған екен. Ылай менен беккемленген кумлы бархан кангю - кушан дәўириндеги Кюнерли қаладығы бй қорғанлардың субстракциясын қурайды. Антик эпохада қурылған Змукшир қала, Кюзел – гыр қала дийўалларыда кумлы тийкардан ибарат болған.

Жилдик қала «бй – замок» ларын 1940 жылы изертлегенде қызықарлы мағлыўмат алынған.

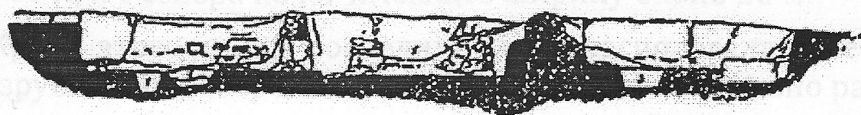
Жильдык қала жбд1 қурамалы структураға ийе борлған замок тәрәплери перпендикуляр система түринде болған, коридор сыя3лы жоллары менен гербишли дийўаллардың аралығы еркин салынған писпеген гербиш толтырылған , 10-12 см аралықта ақ аллювиал кум менен бөлінген. Бул

конструкция сыртынан гербиш көйлек кийдирилген. Бул байланыс Жанбас қаладағы от- бйіндеги цоколдың деталлық структурасына характерли екенлигин көремиз. 1939 жылы табылған промоинда қум қабаты менен аналогиялық кладканы көремиз. Жильдык қала цоколын анализлегенде, оның Аяз қалада сүүретлен бир тегис қумлы цоколь иншаатындай антик хорезмде кең тарқалған прием екенлигин көремиз.

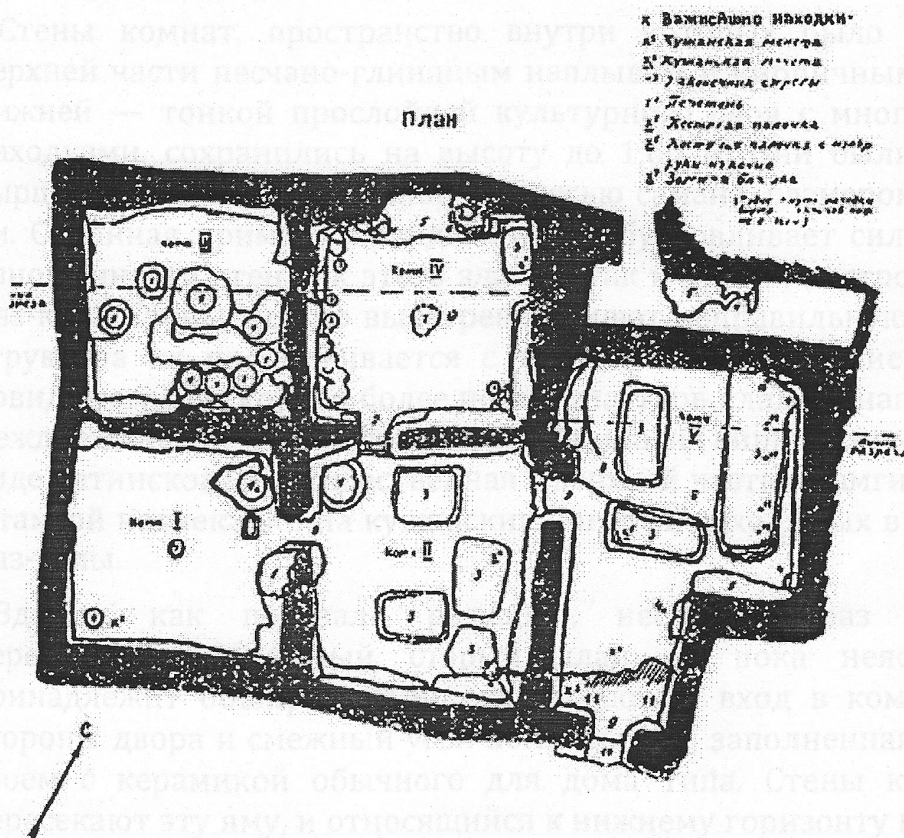
Бир қатар қумлы ямаса қумлы гербишли цоколлерге ийе антик хорезм естеликлерин алдыңғы ўақыттағы - амирабад хәм кельтеминар эпохасындағы естеликлер менен салыстырғанда гипотеза алдыға с брилди. Бул гипотезада неолит дәўиринен киятырған, қумлы дюналарға қурылған бйлер 1йиемги Хорезм ушын спецификалық болған даўам етилген хәм өзгертирилген 1йиемги дәстүр формасы ма деген сораў туўылады. Жанбас қала Қ4 кельте минар бйи, Жанбас қала Қ7 деги амирабад бйи, ахеменид қалашасы Кюели-гыр, Жанбас қаладағы кангю «от бйи», кангю-кушан «бй-замок» Кюнерли қала, кушанлы Аяз қала Қ3 хәм Жильдык қала бзиликсиз қурылыс цепочкаларын пайда етеди. Олардың барлығы алдын ала тәбийий, кейин ала жасалма қум холмлары менен қурылған. Бул қубылыстың себеби Аму дарьяның төменги бөлиминиң топырағының дузланған, ығал, батпақлы болғанлығы себепли. Бул ҳаққында XIII әсирде Якут « Оның топырағы (Хорезм областы) жақсы емес хәм батпақлықта жайласқан, көплеген жерлерден суў шығып турады « деп жазған.

Аяз қала Қ3 қазып алғанда имараттың сыртқы планировкасын анықлаўға өсмкиншилик берди. Имараттың Сыртқы дийўалға тийип турған тәрeпинен басқа бш тәрeпинде дийўалдың ортасынан шығып турған квадрат формасындағы минарлар болған . Олардың бир минар қазып алынды. Оның субстрациясы улыўма имараттың субстарциясынан айрылмайды, бирақ минарға қарсы холмнан тбскен жери гербиштиң ребро тәрeпи менен қойлыған еки дуга сыяЗлы линия менен айрықша беккемленген, олар склонның ылайлы қум қабығы бир бири менен байланысқан.

Сол дәўир архитектурасына характерли болған, блкен беккемленген «бй-замоктың» дийўалының ортасында квадартлы минарлар шығып турған. Буны биз 1939 жылы Кызыл қалада сүүретлегенбиз. Усындай типтеги қорғанларды ертедеги Чермен ябтағы Кюнерли қалада да регистрациялағанбыз.

Разрез по комнатам 5-5

1. Ямы для хранения
2. Ямы для хранения
3. Ямы для хранения
4. Ямы для хранения
5. Сушильня

6. Печи
7. Отапливаемые
8. Возвышения
9. Двери
10. Двери
11. Уходящие под стены
12. Ямы

Масштаб 0 1 2 3 м

СҮҮрет 43. Аяз қала. Қ1 бй. Қазып алынған.

Кушан Хорезминиң болмысына сыпатлама бериўде , Аяз қала ҚЗ қасында, шығысындаа жайласқан, 31 усадьбаны қазып алыў бай материалды берди.

Усадьба-сол дәўирге тән болған орташа жер ислеў усадьбалары болып-узынлығы 150 м хәм ени 60 м болған, гербиш пенен өрилген, онша блкен емес валға айланған, параллелограммға жақынлап кететуғын, дурыс емес төрт өсейшлик. Усадьбаның арқа тәрәпин блкен имарат ийелеген, ол хә7линиң барлық ени бойынша 60 м созылған болып, яғный арқадан тбсликке дейин ени 20 м тең болған.

Будан тысқары хә7линиң ортасында онша блкен болмаған бузылған курылма жайласқан. Бас имараттың шетлери кбшли жуўылып кеткен такырға қарап жоқ болып кетеди. Ортаңғы бөлимде дийўаллар жақсы

көрінетуғын жерде раскоп жайласқан, оның майданы 15x10 м тең. Ол өз ишине 5 хананы хәм коридордың сыртқы дийуалына тийип турыушы усадьбаны алады.

Хананың дийуаллары хәм оның иши кумлы – ылай араласпасы хәм гербиш пенен толтырылған, ал жуқа т5иенги мәдений қабаты көплеген табылмалары менен 1,60 м бийикликте сақланып қалған. Олар сабан араласпасы бар писпеген гербиштен өрилип, размери 40x40x10 см тең. Сабанлы араласпасы дийуалды, бул имаратты хәм басқада қурылма комплекслерин кбшли дәрежеде тоздырып таслайды. Дийуаллары кбши шамалланған, тегис емес, структурасы зорға көринип тур. Көплеген гербишлердің тамғалары бар, латын хәрибиндеги S формасында, Бул тамғадағы форма Афригидлер тамғасының жоқарғы бөлеги, Аяз қала 1тирапынан табылған кушан тийынларында чеканкилеген тамға болып табылады.

Қазып алыу жұмыс барысында Имарат бир неше мәртебе қайта планировкаланған. Ең т5не план табылмаған. Оған кең ой тийисли болып, мәдений қабат керамика менен толтырылған хә7ли беттен 35 хананың аузын хәм 32 хананың өсейешин орап алады 5 хәм 2 хананың дийуаллары бул ойды кесип өтеди Қ2 хананың өсейешиндеги заком, өсейеши менен усы ойға дбгиледи.. 2 хәм 5 хананың поллары ашып тасланды. Дәслеп бул ханалар хожалық складлары болған поллары ванна формасындағы заком менен төселген., оның тереңлиги 30-60 см болған. Аналогиялық «ванна» 3; хананың өсейешинде табылған. Кейинги тиришилик периодында 2 хәм 5 хананың функциясы өзгертилген.» «Ванналар» еки қабат ылай менен сыбалған. 35 хананың төмени тбсип туратуғын ылайдан суфа көтерилген, бул жер ауқатланатуғын жер болған болыуы өсмкин. Усы майданда хайуанлардың майдаланған сбйеклери хәм ыдыслар табылған. Тбслик шығыс дийуалын жағалаған ханалар дөңгелек онша блкен емес ойларға қарап созылған, Бәлким бул помост орнатыу ушын арналған қурылма болыу өсмкин

Болмыс функциясы ушын Қ2 хана ийкемлескен. Тек ғана арқа өсейеште, дөңгелек ойда сууды сақлау ушын блкен хум (пифос) жайластырылған.

31 ханада болмыс ханасы болған, ол жерде ошақтың излери хәм тбслик шығыс дийуал тәрепте кең суфа табылған. Шығыстағы өсейештеги хум ушын арналған ой ылай менен сыбалған.

Қ3 хана хожалық склады болып табылған. Оның барлық полы көп сандағы хум ушын арналған ойлардан ибарат болған, көпшилигин4 ишинен бузылған пафослар табылған. Ханада көп сандағы хожалық ыдыслары табылған. Бул

хананың склад болғанлығы, оған кириўдиң қыйын болғанлығынан билиўге болады. Қ4 ханадағы ғ5не есик гербиштен өрилген.

Қ4 хана өзиниң архитектурасы менен айрылып турады. Оның полынан онша көп зат табылмағанлы, оның салыстырмалы таза екенлиги ҳаққында мағлыўмат береді. Ортасында ашық түрдеги ошақ изери табылады. Арқашығыс дийўалы архитектурасы блкен қызығыўшылық туўдырады. Оның ортасында ниша болып еки қапталы шығып туруўшы гербиштен исленген пилястрдан ибарат болады. Нишаны 4 тбби ханадағы полға қарағанда 0,5 м көтерілген.

Улыўма хана парадлы сезимди береді. Бәлким ниша «86рметли орын» болған шығар, Тешик қалада Қ8 парадлы ханада ниша еки қуўатлы пилястр менен безелген.

Ханалар бийик эллиптик ғбмбезлер менен бастырылған, бул ҳаққында Қ4 хана қалдықлары структурасынан көриўге болады.

Көплеген ханаларда ульяға ұксаған печьлерде тандырлар табылған, олар полға ямаса хана дийўалына жабыстырылған ишки тәрәпи ылай менен сыбалған. Тандырдың шетлери беккем болыўы уушын керамика қалдықлары ылай менен сыбалған. Қ1 ханада бир тандыр табылған, Қ2 ханада бир тандыр, Қ5 ханада бш тандыр, олардың биреўи дийўалда жоқарғы горизонтқа сай, қалған екеўи ерте дәўирге тийисли болған. Бир тандыр коридордың алдында табылған.. Бундай типтеги печьлер антик хорезм бйлері ушын жылытыў ушын арналған қурылма болыўыөсмкин, себеби ашық ошақлар барлық адам жасайтуғын бйлерде табылмаған.

Афригид бйлерден арылып турады, бул жерде тандыр аз ушырасады, Тешик қалада басқа типте болып ғ5не хумнан исленеди, Қ36 замокта полды4 астында, дийўалда емес, ал ылайдан полдың бстинде исленеди.

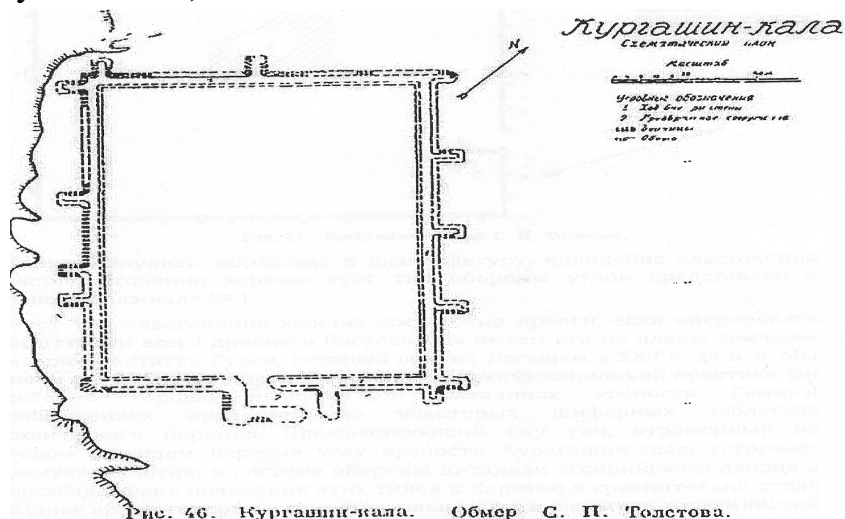
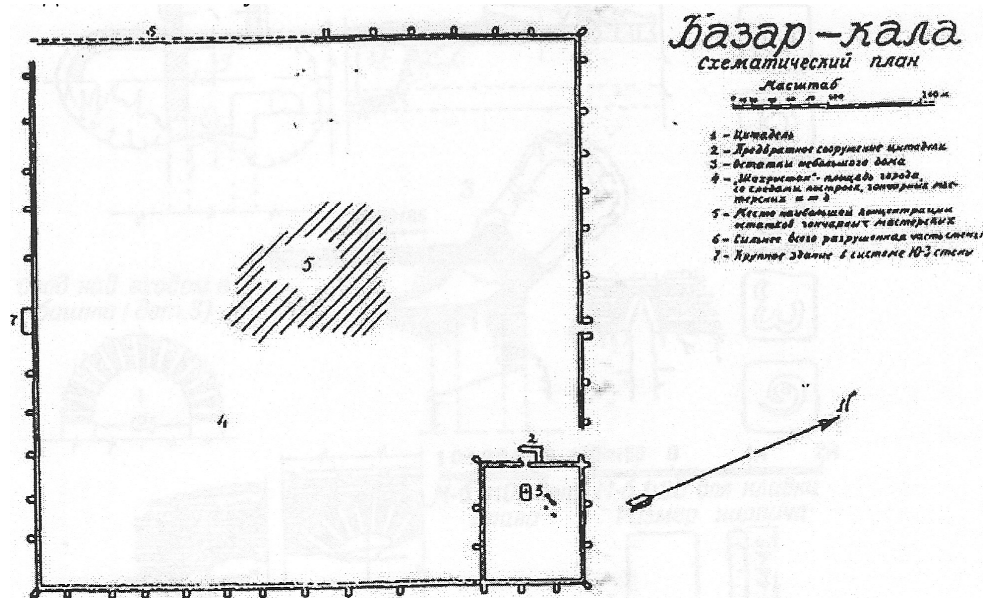

Рис. 46. Кургашин-кала. Обмер С. П. Толстова.

СҮҰрет 46 Кургашин қала . С.П.Пилиавский обмеры.

Кушан дәуіріндегі қорғанларда Жанбас қала типіндегі қорған системасы примитив формасынан, жетиліскен формаға өтіуі бзетиледи. Кургашин қала қорғанында бизлер қорғаныұ өсіешиниң бш вариантын көремиз. Қорған өсіешлериниң биреуі кесе бойница менен қорғалған.

Екинши өсіешке қарап бир бирине жақынласқан еки минар менен қорғалған, бирақ қорған өсіеши минарлар арасынан шығып турған. :шинши өсіеште дийуалда еки минар болып, бир бири менен тығыз байланыста болған. ӨСйеш усы минарлар арасында көринбей қалған.

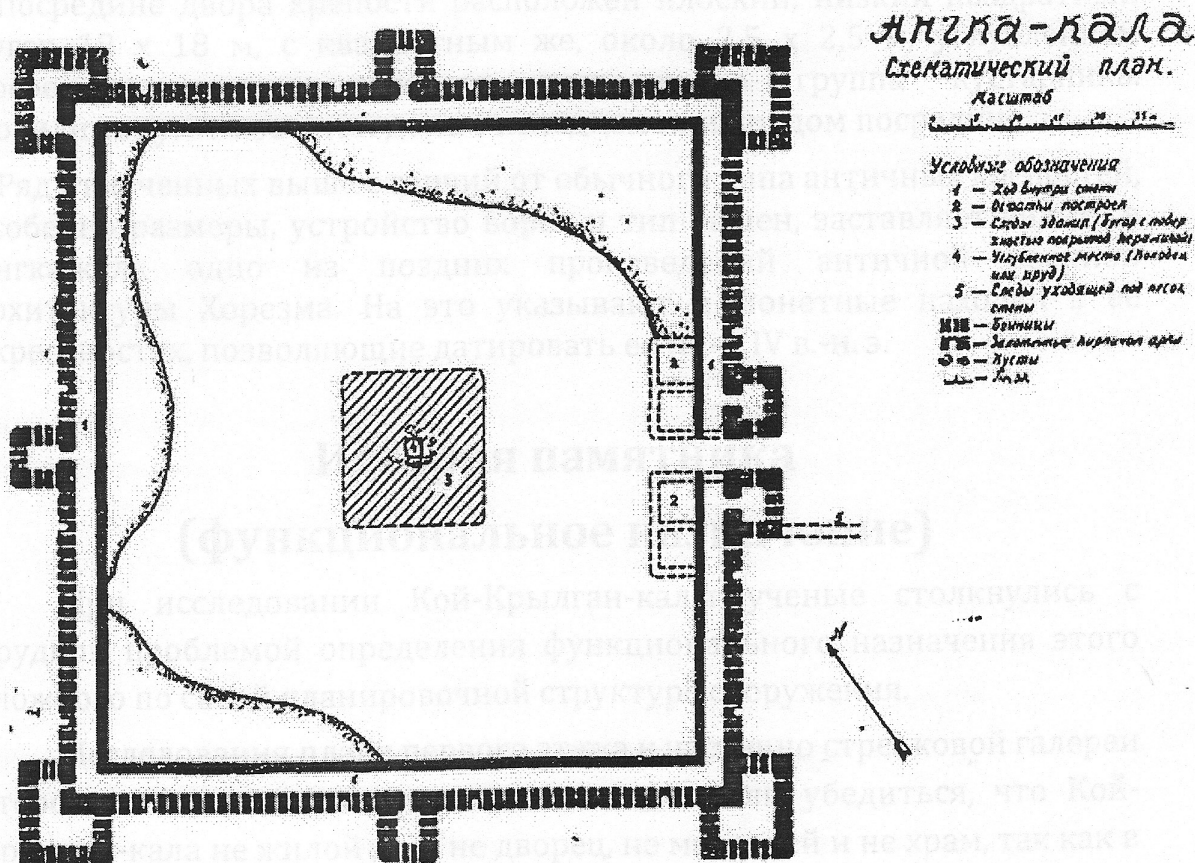
СҮҰрет 47. Базар қала. С..П. Толстов обмери

Олар фигура пайда етип , қарлығаш куйрығындай , бир бирине биригеди. !сиресе бундай қорған өсіешлерин қорғау Аяз қала Қ1 қорғанында көрсетілген. Бундай «Қарлығаш куйрығы» типі, егер барлық 1йиемги Шығысты масштаблы операция қылғанда жетерли дәрежеде 1йиемги екнигин көремиз. Бизлер оны Гудей статуиының дизесинде жатқан планда көремиз. Б.э.ш. XXV әсирде Лагаш басқарған. Бизлер оны 1йиемги египет фортифика-

циялық әмелиятында көремиз. Ол әсиресе Семне қорғанының қалдықларында хәм архаиз периодының шифер таблеткаларында жақсы көринген. Келип шыққан тип Кургашин қала қорғанының өсіешлеринде, хорсабадтағы ассирия сарайларындағы цитаделлерде ушырасады.Бул типлердің ерте дәуірде Хорезмде пайда болыуы , оның хорезм фортификациясының өз бетинше жол менен рауажланғанлығынан дерек береді. Бул типлер бир неше әсир өткеннен соң Двурея хәм Египетте пайда болған.

гербишлердің қалыңлығы 15 см тең болған). Гербишлер ылай ертипеси менен өрилген, гербишлердің арасындағы аралық 8 см курайды.

Қорғанның тбслик-шығыс тәрeпиндеги дийуалдың ортасынан дәрұаза ашылған, оның хәр бири дәрұазаның ишине бир бойница түринде ашылады.

СҮҰрет 50. Ангка қала . План. С.П. Пилявский обмери.

*1р бир өсейште квадратлы минар жайласқан, орташа размери 1х11м тең. Минардың планы өзгеше, басқа қорғанлардағы өсейш иншаатларынан айрылып турады. Минар қорған өсейшиниң кирер жерин еки тәрeплеме жаўып турады. Қалған бш дийуалдың ортасында 5 х 7м размердеги бир туўры өсейшли минар жайласады. Минар дийуалдан бийикте жайласқан. Сақланып қалған минардың бийиклиги, сақланып қалған дийуалдың бийиклигинен 1-3 м асады.

Сыртқы дийуал ортасының қалыңлығы 2 м жақын болған, антик қорғанлардағыдай болып жоқары бийик хәм тар бойницалар түринде сыртқа ашылады. Бойницаның төмени қоршап турған жердің Зеддинен 4,30 м бийикликте жайласқан. Дийуал 7 м бийикликте сақланып қалған. Ангка қаланың қорғаныу ссистемасының характерли деталы болып, оның еки шетинде минарлар аралығында сыртқа ашылатуғын ени 80 см болған минардан 4м аралықта жайласқан дөңгелек аркалы қапылар ашылады. Арканың төменги шети бойницаның төменги бөлиmine сай келеди. Барлық аркалар гербиштен өрилген. Бул өрмелеп шығыу ушын арналған.

!пиўайы антик қорғанлар типинен ажаралып туратуғын өзгешеликлердің бир қатары көрсетілген. !сиресе размери, дәрўазаның қурылыўы, минар типі Ангка қалада кейинги антик әскерий Хорезм архитектурасын көриўге болады. Оның дөгерегинен табылған тийынларда соны көрсетеди, олар б.э. III-IV әсирде даталанған.

ЕСТЕЛИКТИ; ТАРИЙХЫ **(Функционаллық ўазыйпасы)**

Қой қырылған қаланы изертлегенде иншааты қурамалы планировкалық структураға ийе бул қорғанның функционаллық ўазыйпасын анықлаў илимпазлар ушын қыйыншылық туўдырды.

Орайлық имараттың биринши этажының хәм айрым өз атыў галереясының екинши этажының планын изертлегенде Қой қырылған қалада адам жасайтуғын бйлердің, сарайдың, мавзолей, храмның, сондай ақ «культлы фокус» тың (кумирдың орны, альтар хәм т.б.) жоқ екенлигин көреди.

Көплеген илимй излениўлерден , дискуссиядан, ойланыўлардан кейин, иконографикалық материалларды пайдалана отырып, сако-массагет этносының погребаль культы иншаатының аналогиялық планларын, усы жерде кең тарқалған солярлы белгилер менен салыстыра отырып, Хорезмнің хәм қасындағы мәмлекетлердің религиялық исен7ишилиги тарийхын, дала кеңлигине зорастримнің кирип кел7ин, өлген адамларды көмиўдің хәр қыйлы обрядларын анализлегенде , усылардың барлығын от излери менен салыстырғанда , илимпазлар сондай жуўмаққа келди, бул естеликтың погребаль культы, өлген адамлардың денесин жағып жиберий менен байланысly болған.

Археологиялық материаллардың тийкарында архитектор М.С. Лапиров-Скобло жоқары профессионал дәрежеде иншааттың архитектуралық проектин реконструкциялады.

Соны айтып өтиўимиз керек Хорезм археологиялық экспедициясының мийнетлерде төмендегилер анықланбай қалған:

а) Екинши этапта қурлыстың зәрүрлигин шақырыўшы жағдай- иншааттың қорғаныў функциясының кбшейийи;

Б) өзиниң формасы менен еки «лабиринт» қорғаныў системасынан айрылып турыўшы 9 минардың қурылыў себеплери.

В) Қурылыстың биринши хәм екинши периодының даталаныўы.

Булардан басқа М.С. Лапиров - Скобло реконструкциясы проектинде биринши этаждың планировкасының екинши этажда толық қайталаныўы хәм ритуал процедура өткерилетуғын бас хананың болмаўы онша исенерли болып көринбеди.

Бул экспедицияның археологиялық материалы қаті көріп шығыуды талап етеді, нәтижеде Қой қырылған қала архитектуралық реконструкциясын басқа проектик ұсыныстарға алып келіуі өсмин.

М.С. Лапиров_ Скобловтың проектинен басқаша Булатов Қой қырылған қалада пол 3ддинде екінші этажда ашық аспан кеңлигинде - сыйынуы хэм ритуалл өткерилетуғын зал болған, бул зал өз атыу галереиялары менен қоршалған, приемның композициясы Дашлы-3 хэм Кулуг тепедеги храмларға ұксаған деп болжайды.

Бизлер Залдың орайында ашық аспанда культлы церемония ушын альтарь жайласқан болыуы өсмин деп , бул храм қуяш қудайы Митраға арналып салынған , бирнши этажында казнасақлау склады жайласқан деп ойлаймыз

Қой қырылған қалада альтарь қандай болғаны белгисиз. Бәлким альтарьдың композициясы алтын жалатылған қуяш диски ямаса соляр символы менен жуумақланған болыуы өсмин. Митраға, Анахитаға хэм Сиявушқа бағышланған будан да қурамалы композиция болыуы өсмин. Бул хәкқында болжаулар жбд1 көп, бирақ барлықы илимий фантастика областында. *17ли кеңлиги орайында жайласқан альтарь реал болоып қалмақта. Оның тийкары биринши этажда, қалыңлығы 1,80 м дийуал түринде сақланып қалған, ол дөңгелек имараттың геометриялық орайында коридорды екиге бөлип турған.

Бул дийуал басқа дийуалларға қарағанда жуқа. Планировка талабына қарағанда ол коридодан IV хэм VIII ханаға кириуди шөлкемлестириу ушын қалың болмауы керек болған. Ю.А. Раппапорттың пикиринше, коридорды бөлип турған дийуал погребал комплекс- наусты бөлиуге, Сиявуш хэм Анахита культы менен байланыслы кбли бар урнаны еркеклер хэм хаяллар деп бөлиу ушын қурылған. Бул хәкыйқаттан да усындай болған бау, исенимли емес. хорез 8бкимдарларының кблин сақлаушы урнаны сақлау ушын наус сыпатында пайдаланылған биринши этаждағы погребаль камералар да онша исенимсиз.

Бизлердің пикиримизше бул камералар прозаик болып, храмның ямаса Хорезм мәмлекетинің казна сақлайтуғын орны болған.. Бул жерге Хорезмге бағыныушы көшпели қәуимлерден дань хэм бай подаркилер ығып келген. Бул жағдайда Қой қырылған қалада казна сақлайтуғын орынды қуруу зәрүр болған. Байлықлар биринши этажда камераларда сақланған, оның дийуалы 7м қалыңлықта болған. Оған кириу тек ғана қадағаланып туруу өз атыу галереияларынан өсмин болған.

Биринши этаждағы хананың ұазыпасы хәкқындағы мәселени көріп шыға отырып Хорезм экспедициясы археологларының қызықарлы бақлауларын еслеп өтпекшимиз «Батыстағы текшелер имарат қурылысы периодында керек емес болған, сонлықтан ол жерден галереяға шығуу ислеп

шығылған». Бақлаў дурыс деп ойлаймыз, бирақ жуўмақ басқаша да болыўы өсмкин.

Бизлерге төмендегише картина көринди: имарат қурылысы тамам болғаннан соң, бул жерде тиришилик басланады, биринши этаждың биринши ярымындағы камераларды пайдаланып баслайды, бул жерге храм ямаса мәмлекет казналары Ікелинеди, биринши этажға алып келетуғын галереядан текшеге кириў орны, гербиштен өрилип «печатланады».

Усы моменттен Қой қырылған қала мәмлекеттиң казна сақлайтуғын орны болып қалады. Казначейлер онша жийий емес хабар алған, себеби археологлардың дурыс жуўабын тбсиндирсек, «текшеде интенсив пайдаланыўдың излери көринбеген».

Жабық түрдеги сақлаў камералары Тбслик Туркменистанда, Митридаткерт парфян қорғанында- патша некрополында табылған, ол Митрад І дәўиринде б.э.ш.ІІ әсирге тийисли болған.Сондай ақ Ай- Ханум сарайында, Акрапольдағы Парфенонда казан сақлайтуғын, мәмлекетлик актларды хәм басқада теңиз союзын басқарған Афина қол жазбалары , 86жжетлери сақланатуғын орын болған.

Коридордың батыс ббөлеги текшениң қасында қудық жайласқан, Ю.А. Рапапорт буған суў стихиясы менен байланыслы ритуал 18мийет береді. Р.Гришман Анахита культын Бишапур храм целлесине суўды алып келиў менен байланыстырады. Р.Гришманның гипотезасын шетке қойып, Қой қырылған қаладағы қудық урыстың ўақтында суў менен тәмийелеў дереги деп айтыўмызға болады.

Жоқарыда айтқанымыздай Қой қырылған қала б.э.ш. IV әсирде қурылған деп даталанды. Датаны анықлағанда өзине Митра храмы, казна сақланатуғын орын хәм обсерватория функциясын алған бул қурамалы архитектуралық комплекс қурлысы б.э.ш. 365 жылдағы кбннің тутылыўынан кейин басланған. . Кбннің тутылыўы Хорезм халқы ушын кбшли сезим қалдырған: бул кубылыс хорезм мәмлекетинде хәм Митра астраль культының жрецлеринде қуяш қудайына бағышланған храмды қурыў деталларын оятқан сыртқы кбш болып есапланған. Храмдағы астрономиялық бақлаў халық хожалығы ушын керек болған календарлық хызмет болып табылған, бақлаўлар жрец сословиясы, кбннің хәм айдың тутылыўын алдын ала айтыў ушын , қол астындағы пастваларды қорқынышта услап турыў ушын арналған.

Қой қырылған қаланың екінши периоды Александар Македонскийдің басып алыў походлары нәтийжесинде , әскери- сиясый жағдай менен байланыслы болған.

Александрдың әскерлери Орта Жер теңизиниң шығыс жағалаўларында Хорезмнен алыс жерлерден өтип, олар Хорезм 86кимдарларын тынышсызлантырмаған. Олардың қорқыншы Македонский әскерлери Персид әскерлериниң қарсылығын жеңип, Тигр хәм Ефрат жағаларына келген, Ахеменид мәмлекетиниң бас қаласы болған – Персполды басып алып, оны кблге айландырғаннан кейин басланған (б.э.ш. 330 жылы).

Хорезмликлердиң тынышсызланыўы Александр б.э.ш. 329 жылы арқа-шығысқа шегинип баратырған қалған ахеменид әскерлериниң изинен қуўып б1хәрги суў алыў ўақтында Окс (Амударья) дәрьясын форсировать еткен, Согдианаға келип, бас қаласы Самаркандты ийелеген хәм Яксарт (Сырдәрья) дәрья жағалаўларына жетип келген.

Хорезмликлер Иран ахеменидлери менен мәдения- экономикалық тығыз байланыста болып, бул ўақыяларды бақлап барды. Олар әскерий-сиясый ўақыялардың кейин ала раўажланыўын прогнозлағанда Хорезм ге грек-македон агрессиясының болыўын бийкарламады. Сонлықтан мәмлекетти қорғаў ҳаққындағы мәселени додалағанда Сако- массагет кәўимлери басшыларының хәм Хорезм 86 кумдарларының Совети дүзиледи. МӘмлекетке 5лим кәўипи , қулшылық, хожалықтың бузылыўы, муққаддес жайлардың бстинен кблиўге уқсаған кәўиплер туўған.

Еки әсир алдын болған урыс халықтың еле есинде - персид патшасы Кир массагетлерди бағындырмақшы болған хәм мәмлекетке басып келген. Массагетлердиң патшасы өлген патшаның жесири Томарис болған.

Персид әскерлери Аракс дәрьясынан өтип Уллы дала билмеген қатты саўашқа кириседи. Герадоттың айтыўынша қарама қарсы тәрәплер бир бирине өз жайдан ата баслайды, кейин алап өз жай таўсылғаннан соң, бир бирине кинжал хәм копьялар менен тасланып, төбелеседи. КӨп ўақыт урысады. Нәтйжеде массагетлер жеңип шығады. Барлық персид әскерлери урыс майданында , хәттеки Кир патшасының өзиде майданда 5леди.

Қ17им басшыларының хәм Хорезм 86кимдарларының советинде Хорезм хәм Уллы дала кбшлерин бириктириў усыныс етиледи. Гей биреўлери жерди жағыў скифф тактикасын , душпанды суўсыз далаға алып келиўди пайдаланыўды усыңған. Кирдан соң персид патшасы Дария Скифлерге бастырып барғанда усы тактика қолланған. Бирақ бул усыныс хорезмлилер тәрәпинен қоллап қуўатланбады. Себеби Скифледин қалалары, қорғанлары болмаған. Хорезмде болса суўғарылатуғын оазислер, аўыллар, бағлар, атызлар болып, оларды жоқ етсе көплеген жылларға шекем мәмлекет эконмикасы қатардан шығып қалады, сонлықтан скифф тактикасын қолланыў мақсетке муўапық болмаған

КӨп уақыт дауам еткен қыз2ын бісекиден соң Хорезмнің хәм сако-массагет кәуимлери басшыларының әскерий совети дурыс шешимге келди:

- 1) Хорезмге агрессияның алдын алыу үшін Александр менен дипломатиялық сйлесиун өткерий, бул сйлесиуди Яксарт сакларына тапсырылды.
- 2) Бул шешимди орынлау үшін Яксарт саклары б.э.ш. 329 жылы Алексанедрдың алдына Самаркандқа келеди. Олар жақсы кбтип алады.
- 3) Александр посоллар менен Яксарт бойынша арқа-шығыс шегараны саклау бойынша келисим дбзди. Солай етип Хорезм 86кимдарлары хәм кәуим басшылары Советиниң посолларының алдына қойға мәселе жақсы тәрепке шешилди;
- 4) Советтиң пикири менен Қой қырылған қалада жайласқан казнадағы байлықларды мәмлекеттиң ишине алып кетиу зәрүр болмады, ал керисинше храм- қорғанды 36шли сыртқы қорғаныу линияларын куруу арқалы қорғаныуды кбшетиу керек болды. Бундай курылысқа тез кирисий керек болды;

Александрдың агрессиясына қарсы Хорезм хәм барлық сако-массагет кәуимлериниң бирлесиуи арқалы жетистетуғынын Совет мойнлады.

Бундай консолидация Қой қырылған қалада Митра храмы базасында кулдайлардың улыума бир пантеонға биригий менен алып барылыуы керек болды. Қой қырылған қала храмын беккемлеуди кбшейтий хәм пантеонға айландыруу хаққындағы Советтиң шешими параллель түрде екінши қорғанды куруу меен иске асады, бунда дөңгелек өз атыу галерея пайда етилип, оған 9 пантеон қудайларына бағышланған 9 минар компановать етиледи.

Хорезм археологиялық экспертизасы мийнетлеринде Қой қырылған қаланың астраномиялық функциясына блкен итибар берилген: М.Г. Воробев, М.М. Романский хәм Бауман атындғаы МВТУ дың профессоры Н.И. Весельковскилер археологиялық материалларды дыққат пенен бйренип шықты.

Алдыңғы илимпазлардың 690 азимутқа ийе, бас композицияның осын ориентациялау бойынш изертлеу жумысларын бир қатар болжаулар менен толықтыруға болады.

Бул ориентация тосаттан болған емес, бирақ онда Қой қырылған қала географиялық кеңлигине тән болған 8еш қандай астраномиялық «турақлылық», тең тәсир етий, қуяштың шығыу фиксацияланбаған.

Сонлықтан Қой қырылған қала храмының ориентациясы Амударья суы менен суғарыуға тийкарланған, яғный календарь менен байланысly, аўыл хожалығы жумысларының басланғанлығын барйамлаў менен байланысly болыў өсмкин деген сораў туўылады.

Берунийдиң берген мағлыўматына қарағанда 959 жылы әийемги Хорезм шах династиясынан келип шыққан Ахмед ибн Мухаммед тәрeпинен календарьдың реформасы өткерилген. . бимзлер билемиз , бул ўақытқа шекем аўыл хожалығы жумысларының басланыўына арналған Аджгар байрамы толығы менен жоқ болған. Бул байрамның датасын орта әсир илимпазлары , соның ишинде Беруний анықлай алмаған.

Аджгар переволағанда «ағаш» хәм «шаңланыў» дегенди аңлатады. Атына қарағанда ол әийемги Хорезмдилердиң отқа сыйыныўы менен байланысly, оның пайда болыўы жасалма суғарылатуғын аўыл хожалығы ислеп шығарыўдың раўкажланыўы менен байланысly болған. Бул гипотезаны көрип шығыў бизлерди Хорезмди Аму дарья суы менен суғарыў тарийхына алып кетеди.

Егер Нил дәрьясында жылына бир мәрте суў тасатуғын болса хәм ол бир неше ай даўам етсе, онда Амударья суы өзиниң спецификалық тәбийий- географиялық жағдайының кбшине қарап суў тасыўы жылына төрт мәрте қайталанған. әийемги Хорезмдилер жасалма суғарыў ушын бас каналды қазарда , суў тасқан ўақытта канал бойлап суўдың өзи ағып клетуғын жерлерди излейди. Бундай каналлар «суў тасыў» каналлары деп аталып, оған суў тек ғана дәрья тасқан ўақытта келеди. Сонлықтан дийханлардың бар итибары дәрьяның режимине қаратылып, Амударьяда усы периодтың басланыўын қадағалап барды.

Хорезимдеги суғары тарийхын бйренген изертлеўши Я.Г. Гулямов былай деп жазады: Хорезмде әийемги дәўирден берли суў тасыў календары болған, онда дәрья режиминиң анаў ямаса мынаў өзгерислериниң басланыўы хаққындағы ырымлары анықланған. Биринши суў тасыў усы календарь бойынша «КӨк қамыс тасыўы» деп аталған. Ол көллерде хәм атаўларда жас қамыс өсип шыққан ўақытта басланған. Бул 20 мартқа туўры келген. Екинши суў тасыў «АҚ балық тасыўы» апрелдиң ортасына туўра келеди, бул ўақытта Арал теңизинен балықлар Амударьяның жоқарғы тәрeпине уўылдырық шашыў ушын хәрекети басланады. :шинши суў тасыў- «Жулдыз тасыўы» деп аталады, ол майдың ортасына туўра келеди. Төртинши суў тасыў «Қырық шылғаў» деп аталады. Ол июнның екинши ярымында басланып августтың басында тамам болады. Даўмлылығы 40 кбн.

әийемги Хорезмде аўыл хожалық жумыслары «Жулдыз тасыў» менен байланысly болса Аджгар байрамы белгиленген, ал Қой қырылған қала бул

кбнде Қуяшқа шығысқа қарап ориентацияланған, онда Аджгар байрамы суў тасыўды 6-7 кбн алдын болған, себеби Қуяштың 69^0 азимутта болыўы бизиң календарь менен 8-10 майға туўра келеди.

Бундай мас келиўди қалай тбсиндирийге боладыў Хорезм ирригаторларының көп әсирлик әмелияты соны тастый3лайды, Амударьяда суў тасыўдың басланыў ўақты анықлағанда кешигип қалғаннан көре алдын алғанын мақул көрген. Егер суў тасыўдың ўақты кешиктирилип айтылса, онда бул суў тасыў адамлардың набыи болыўна , гидротехникалық иншаатлардың бузылыўна алып келген. Сонлықтан хорезмлилилер суў тасыўды қабыллаў жумысларын алдын ала баслаған. Бул жбд1 қыйын жумыс болып, мәмлекетлик масштабта алып барылған, буған көп сандағы мийнеткешлер тартылған. Ол 8-9 майда Аджгар байрамын менен басланған.

Аджгар байрамы жаздың басында басланған, ол турклерде 6 майда белгиленген. Аджгар сөзин әийемги турк тилине расшифровкалағанда AC-QUR ашыў, жолды даўам етиў, ал QUR – н17бет, избе излик дегенди аңлатады. Солай етип AC-QUR календарлық избе изликты даўам етиў, аўыл хожалығында әийемги Хорезм жер ислеўшилеринде хәм көшпели мал бағыўшыларында избе излик дегенди билдиреди.

Бул халық байрамында Хорезм халқы - жер ислеўшилери, мал бағыўшы көшпели халық жыналған, қудай ушын арналған 9 минарда от жағылған, аўқатланған, қудай ушын қурбанлық келтирилген, спорт жарыслары өткерилген, храмда Митра хәм т.б қудайларға сыйнған.

Аджгар байрамынан соң бағларды хәм атызларды суўғарыў мақсетинде Амударьяда суўын қабыллаў ушын гидротехник иншаатларды о4лаў хәм тазалаў бойынша канал хәм арықларда жумыс басланған.

Аджгар байрамынан баслап хорезмлилилер кбн санай баслайды:

Жер ислеў жумысларының, егин егий, мийўе тереклерди отырғызыў, оларды путалаў, жбзимлерди, алмуртларды жыйнаў ушын ўақыт анықланған, ал мал бағыўшылар ушын қойлардың жбнин қырқыў, қысқы хәм жазғы жайлаўларға айдаў ўақты анықланған.

Храмның қурылысы әийемги хорезм қурлысшыларының проекти бойынша ислеп шығылған. Ол оригинал түрде ойлап табылған. Функционаллық ўазыпасына толық жуўап берген, сол эпохадағы қурылысшылардың белгили шығармалары болған. Естеликтеги 9 минарлы дөңгелек галереяны изертлегенде, 56 өсиў модулине бөлингенлиги анықланып, осьлардың арасындағы аралық төменмдегидей болған:

Биринши хәм төртинши- 18,5м;

Төртинши хәм жетинши -18,5 м;

Жетинши хәм биринши – 19,0м.

Дбня жбзи архитектура тарийхында бул биринши мысал емес.

Бундай дөңгелектің 56 бөлинийи Дашлы-3 храмында хәм Обри Стоунхендже луногы 9 минардың палнын анализлегенде фиксацияланған.

Стоунхендже 56 лунок Обри – бул факт, Дашлы-3 храмдағы дөңгелектің 56 ға бөлинийи – архитектура формасы қурылысының приемы.

Қой қырылған қаланың обмерлерин анализлегенде иншаат қурлысы планынында геометриялық анықлықты көремиз.

Қой қырылған қала архитектуралық естелиги бойынша билимге ийе М.С. Лапиров-Скобло архитектуралық обмер ислеп шықты иншаат қурылысының планын анализледи, бунда иншаат бөлимлериниң 30 см линиялы шамаға еселенетуғынын көремиз хәм размерлик бул жерде бир модуль 30 см тең болған. Қурылысшылар иррационал шама 3 тен пайдаланған, ал сыртқы кольцоның 9 квадрат минарлар менен 9 бөлекке бөлинийи итибардан шетте қалған.

Жрец- бул Хорезм қурлысшысы болып, храм-обсерваторияларын проектин дбзиў миссиясы шегине тбскен, олар сол дәўирдеги математика илимин жақсы өзлестирген хәм қурылыстың архитектуралық формасын есаплағанда алтыонлық системадан пайдаланған. Бул дробларды пбтин бир сан менен белгилеўге өсмкиншилик берген.

Алты онлық системасы шумерлерде пайда болып хәм ол Ура III династиясынан баслап, эллинистлик эпохасын өз ишине ала отырып 20 әсирге шекем өзгермей даўам етип келген.

Жоқарыда айтып өтилгендей Қой қырылған қала - биринши этапта қуяш қудайы Митра - астраль культына бағышланған, екінши этапта пантеон хәм обсерватория хызметин, календарлық хызмет, қорған иншааты хәм казнаны сақлаў орны болып хызмет еткен зодчи санаатының шығармасы болып табылады. Қой қырылған қала храм обсерватория проектин ислеп шығыў хәм оны иске асырыў архитектуралық- қурылыс санаатының раўажланыўының жоқары дәрежеде болыўы хәм антик Хорезм зодчилериниң шеберлиги хәм билимлилигин сыпатлап береді.

Конструктив бөлім

ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛЛАРЫ:

Құрылыс техникасын анализдеу менен байланысты көптеген сұрақтардың ішінде иншаат құрылатуғын тийкары құрылыс материалларының тийкары қақындағы сұрақ баслы орынды ийелейди.

Хорезм хәм барлық Орта Азия үшін тоғай хәм тас запасы жбд1 аз болған, тийкары материал сыпатында лессалы суглинка қолланылған. Лессалы суглинка 1пиұайы ылайға уқсап құрылыс жұмысында пайдаланыўда бақалы 31сийетке ийе болған. Ол пахса түрінде ямаса писпеген гербиш таярлаўға пайдаланған., сондай ақ құрылыста байланыстыратуғын материал сыпатында , сыбаў хәм штукатурка түрінде пайдаланылған.

Қой қырылған қаланың пахсалары жоқары сыпатқа ийе материалдан исленген, дийұалларында жарық улыұма ушыраспайды. Дийұаллардың узак ұақыт ығаллық тәсир етпейтуғын бстинги майданы өзиниң жоқары дәрежеде қаттылығы менен , хәттеки сыртқы көриниси менен сыпақ тасты еслетеди. Бундай пахсалардың сыпатын көплеген әйемги иншаттлардағы дийұалларда көргенбиз. Айрым иншаат дийұалларында «шөл загарыҚ менен қапланған , тек ғана сыйпақ тас түрінде болмай, ал шлифленген тасқа уқсайды (Қой қырылған қала - өз атыұ галереиясы сыртқы дийұалының ишки тәрөпи).

Қой қырылған қаланың гербиши сол периодтың естеликлерине тән, ири(40-45 X40-45 X 12-16 см) хәм жақсы исленген, айрылып туратуғын формаға ийе. Ол тбби жоқ формаларда таярланған. Формаға кум себеленген. Форма ушын ылай қойыұ қылып таярланған, жақсы араластырылған хәм формада тығыз қылып тромбаланған – гербишлердиң шети тегис хәм қабырғалары анық.

Бул гербишлерди формовкалаұ приемы Орта Азияда хәзирги заман курлысында да пайдаланылады Бул прием әйемги дәўирден бери белгили болып , оның аналогиясы жери әйемги Шығыс районларында табылған хәм ол жерде де курылыс материалы тек ғана ылай менен шекленген.

Иншааттың айрым бөлимлери гербишлерден өрилген, габарити азғантай кишилеұ (41-41X41-42X10-11 см) хәм сабан араласқан. Материалларды сабан хәм !пиұайы гербишлерди химиялық анализден өткергенде, оның курамында тийкарғы ингридиентлер(SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , MgO) бирдей екенлигин көремиз. өзгешелиги курамындағы органикалық бирикпелерге байланысly, сабанлы гербишлерде ол еки есе көп.

Сабанды қосыұ лестың химсиялық курамына байланысly емес, ал механикалық 31сийетине байланысly болады. Алынған нәтийжелер:

Гербиш типлери	Фракциялар саны, %			
	Ылалйлы (0,005 мм кем)	Шаңлы (0,05- 0,005мм)	Қумлы (1,0-0,05 мм)	Суммасы %
!пиұайы гербиш	12,5	58,3	23,2	100,0
Сабанлы гербиш	12,5	74,5	13,0	100,0

Ылай фракцияларының қурамы еки гербиштеде бирдей. өзгешелиги сабан гербишлерде шаңлы фракцияның қумның есабынан көп екенлигин көреміз. Солай етип сабанды қосыу арқалы гербишлердің бөккемлігі жоқарылайды.

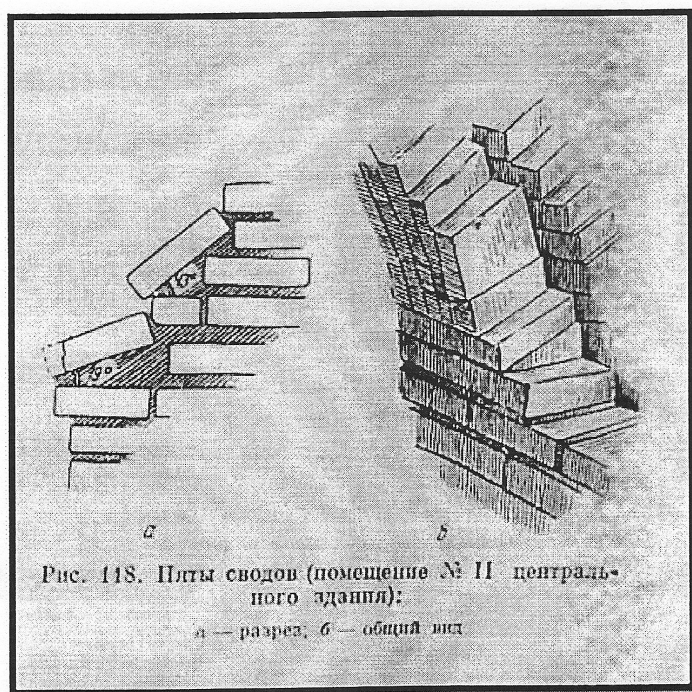
Гбмбезлерди құрғанда арнаулы трапеция формасындағы гербишлер пайдаланылған, олардың размери 24-25 (төменгі тәреп) X 27-28 (жоқарғы тәреп) X 38-39 X 10-11 см. Ылайдың бөккемлігін жеңиллетіу хәм көтеріу үшін сабан қосылған.

Гербишти өріу үшін қум қосылған ылайлар пайдаланылған., сондай ақ дийуалды сыбау үшін ылайдан штукатурка таярланған.

Штукатурка сыпаты бойынша хәр қыйлы болған, сондай болсада еки тийкарғы түрге бөлемге: сабан араластырылған қопал штукатурка хәм жоқары сыпатлы штукатурка, айрым уақытлары оған да сабан араластырылған. Соңғысы отделка қабаты ролин атқарады. Қопал штукатурка айрым уақытлары гипс араласпасы менен табылған, бірақ гипс тосаттан қатнасқан болады, ол 8еш қандай байлансытырыушы ролди атқармайды, себеби ол кбйдирилмеген.

Қой қырылған қалада ағаш пайдаланылған хәм көплеген жағдайда көп әсирлер тuroып қалғанлығы себепли ағашлар бузылып, изсиз жоғалған. Бузылған бастырмада диаметри 12-13 см болған балкалар табылып бстине қамыс төселген. Естеликтің айрым участкаларында өрттің тәсиринде кбйген ылай бөлекшелери табылған, бул бастырманың бстиндеги сыбалған ылайлар болып, онда қумыслардың анық излери жақсы сақланып қалған.

Құрлысшылар тәрепинен иншаат үшін керамика фрагменти пайдаланылған.

С:ЎРЕТ 118 Гбмбез пятасы. (Орайлық Қ11 хана)

А- кесе кесими, Б – улыўма көриниси.

Қурылыс материалы ушын ылай сол жердеги ойдан алынған, бул ой алдын карьер болып хызмет еткен, кейин ала жақыни жердеги канал суў менен толтырылған ҳәм иншаатты фортификациялаў системасына кирген.

МИЙНЕТТИ ҚОРҒАҰ

ЖОБА:

1. Мийнетти қорғаудың мақсети хәм ұазыйпасы.
 2. Мийнеттиң гигиенасы хәм санитариясы
 3. Естелик реконструкция болып атырған майдандағы қәўипсизлик шаралары
 4. Пайдаланылған әдебиятлар
-
1. Мийнеттиң мақсети хәм ұазыйпасы
 2. Мийнетти қорғаў-мийнет искерлиги процессиндеги мийнеткешлердиң 5мирин хәм ден саўлығын сақлаў системасы болып табылады, ол өз ишине төмендегилерди алады: 8уқықый, социаллық-экономикалық, шөлкемлестириў-техникалық, санитарлық-гигиеналық, емлеў-профилактикалық, реабилитациялық хәм т.б.
 3. Мийнет қәўипсизлигин басқарыўдың тийкарғы мақсети қәўипсизликти тәмийнлеў бойынша жумысты шөлкемлестириў, травма алыўды хәм аварияны, профессионал кеселлилерди кемейтиў, Адамның қәўипсиз хәм

зыянсыз мийнет жағдайының комплексли мәселеси тийкарында мийнет жағдайын жақсылаў. Бул мәселениң қыйынлығы содан ибарат болып, мийнетти қорғамастан алдын, қәуипсиз хәм ден саўлыққа зыян келтирмейтуғын мәселе менен туўры ямаса жанапай байланыста болған көплеген илимий дисциплинаның жуўмақлары хәм жетискенлилерин пайдаланыўды талап етеди. Мийнетти қорғаў илими басқада илимлер менен тығыз байланыста болғанлығы себепли, физикадан, химиядан, математикадан, электроникадан, медицинадан, экономикадан хәм т.б. теориялық ислемелерге базаланады. Мийнетти қорғаў бойынша 18мийетли сораўларды ислеп шығыўда төмендеги илимий дисциплиналар 18мийетли орынды ийелейди: эргономика, инженерли психология хәм мийнет физиологиясы, техникалық эстетика.

2. Мийнет гигиенасы хәм санитариясы

Реконструкция қылынып атырған «Топырақ – қала» естелиги Амударьяның төменги ағымында, Қарақалпақстан Республикасы, Елликқала районының территориясында, Беруний қаласынан 30 км арқа шығыста жайласқан. Арқа тәрепин Султануздаг таўы орап тур.

Қалаша 29 га майданды ийелейди. Қарақалпақстан Республикасы Арал теңизиниң қурып қалыўы менен байланыслы, экологиялық апатшылық зонасы болып есапланады.

Санитариялық қағыйдалар қурылыс жумысларын шөлкемлестиргенде хәм алып барғанда мийнеттиң оптимал жағдайын хәм мийнет процессин тәмийнлеўге, қурлыс ислеп шығарыўдың тәсир етиў зонасында жасайтуғын халыққа, жумысшылардың ден саўлығының бузылыўын кемейтиўге қаратылған. Санитариялық қағыйдалар қурылыс ислеп шығарыў хәм қурылыс жумысларын шөлкемлестириў, айрым қурылыс түрлери, мийнет процессин шөлкемлестириў хәм мийнет жағдайлары, Жылдың суўық дәўиринде хәм қызып кетиўши микроклимат жағдайында ашық территорияда жумысты шөлкемлестириў, қурылыстың вахталы- экспедициялы метод, қоршаған орталықты қорғаў хәм профилактикалық илажлардың гигиеналық талапларын , сондай ақ олардың орынланыўын қадағалаў талапларын пайда етеди.

Ашық ҳаўада жумысшыларды қолайсыз метео-жағдайдан қорғаў ушын арнаўлы кийимлер, қорғаўшы қурылмалар, жылыныў ушын хана, тентлер, қуяш радиациясынан хәм жаўын шашыннан қорғаўшы палаткалар менен тәмийнленеди. Егер орайласқан суў менен тәмийнлеў болмаса, суўды қайнатыў ушын қурылмалар болыўы керек. Аўқатланыў пункти бытовий ханалардан бөлек болыўы керек, қурылыс майданшаларының қасында санузеллерден, қуазылған ойлардан, мусор жыйнаўшылардан 25 м аралықта болыўы керек. Қурылыс монтаж жумысларында пайдаланыўшы бскенелер хәм материаллар

эргономикалық хәм гигиеналық талаптарға жуўап берлиўи керек. Пайдаланып атырған қурылыс материаллары хәм қурылыс конструкциясы санитариялық-эпидемиологиялық жуўмаққа ийе болыўы керек.

3.Реконструкцияланып атырған майданшаларындағы қәўипсизлик шаралары

1. Майданшада жұмыс ислеместен алдын инженерлик таярлаў жұмыслары алып барылыўы керек, ол өз ишине ислеп шығарыў санитариясы илажларын алады. Майданша мусордан тазаланады, қорғалыў зонасының шегаралары анықланады.
2. Майданшада санитариялық-коммунал, аўқатланыў пунктлери, медициналық бскенелер таярланады, олардың қурылысы типовой проект бойынша алып барылады. Сантариялық- коммунал хананың қурамына: гардероб, душ, жуўыныў, санузел, сигарет шегіў ханалары, ишимлик суў менен тәмийнлеў бскенелерин жайластырыў орынлары, ыссыдан хәм суўықтан сақланыў, қайта ислеў, сақлаў хәм арнаўлы кийимлерди бериў ханалары ханалары.
3. Бул ханаларды арнаўлы, жыйналатуғын хәм хәректленетуғын типтеги имаратларда жайластырыў керек, олар арнаўлы мебеллер хәм керекли инвентарь менен тәмийнленеди. Барлық майданшалар биринши медициналық жәрдем көрсетиў ушын аптечкалар менен тәмийнленеди. Санитариялық- коммунал ханалар түринде вагонлар пайдаланылып, жылыныў тармағына, суў тармағына, канализация хәм электр жақтыландырыў жалғанады тармағына жалғанады. Аўқатланыў пунктлери коммунал ханалардан бөлек , қурылыс майданларының қасында, сан узелден, қазылған ойдан, мусоржыйнаўшыдан 25 м аралықта жайласыўы керек. Қыс ўақытлары жұмысшылардың жылыныў ханалары хәм жаўын шашыннан қорғаўшы бастырмалар жұмыс орнынан 150 м аралықта жайласыўы керек. Хананың майданы бир жұмысшыға 0,1м² есабынан, 8 м² аспаған майдан белгиленеди.
3. Суў тармақлары дерегиниң талапқа жуўап бериўиниң санитариялық баҳасы хәм суўларды жыйнап қойыў орынлары жергиликли Саннадзор органлары жуўмағы тийкарында алып барылыўы керек. Орайласқан суў менен тәмийнлеў тармақлары болмаған жағдайда, суўды қайнатыў бскенелери болыўы керек.
4. Автотранспорт хәм арнаўлы қурылыс техникалары ушын ўақтында төзтаў орынлары ажратылады.
5. Майданша территориясында өтиў жоллары көрсеткиш белигилери қурылады, қәўипсизлик белгилери ашық реңге боялады.

6. Құрылыс майданшалары биринши медициналық жәрдем көрсетіу үшін медикаментлери бар аптечкалар менен тәмийеленеди.

7. Жұмыс хәм сутканың қараңғы ўақты үшін майданша жақтыландырыўшы электр бскенелери менен тәмийнленеди.

ўақтыншалық монтажыл конструкция орнатылады, сбеби естеликтің бийиклиги 5 метрди қурайды. 1 метр бийикликте жұмыс орынланғанда, егер қорғаўшы настиль орнатылмаса, онда қорғаўшы пояслар менен тәмийнлениў керек. Қорғаўшы пояслар карабинлериниң орнатлыған орынлары мастерге ямаса жұмыс ислеўшилерге көрсетиледи. Бийик жерде жұмысшылардың ийинине кийгизилетуғын, беккемлеп услап турыўшы, бскенелер хәм басқада майда деталлар жұмыс ўақтында жеке ящиклерде хәм сумкаларда сақланады.

1. Жұмысшыларды шаңның зыянлы тәсиринен сақлаў үшін төмендеги илажлар пайдаланылады: майдалаў процесси механизациясы, майдалаў, електен өткериў, транспортировка, шаңландырыўшы материалларды жбклеў. Айрым ўақытлары технологиялық процесслерди өзгертиўге болады, мысалы: қурғақ майдалаўды жбгириўши ығал процесслерге, герметик бскенени қолланыў, шаңландырыўшы процесслери бар ислеп шығарыўды изоляцияланған ханаларға жайластырыў хәм шаңды сорып алыўшы бскенелерди усы ханаларға орналастырыў. Шаң жоларға 20% хлор извести бар еритпе менен суў серпиў, бул ҳаўаның шаңланыўын 1,8...2,6 мг/м³ азайтады. Шаңнан индивидуал қорғаныў үшін хәм жеке гигиенаны сақлаў үшін шаңнан қорғаўшы арнаўлы кийимлер, протвогазлер, пневмошлемлер, пневмомаскалар, респираторлар, қорғаўшы очкилер пайдаланыўы керек.

2. Ислеп шығарыў жұмыслары проектлеринде төмендегидей технологиялық процесслерди пайдалын⁷ керек: минимал дәрежеде ямаса улыўма зыянлы бирикпелерди атмосфераға шығармаўшы, минимал ямаса улыўма шаң, шаўқым, вибрация, ультрасес хәм т.б. пайда болыўын жоқ етиўши.

4.Проекттеги өрт қәўипсизлиги

Өрт қәўипсизлиги өрттиң алдын алыў хәм өрттен қорғаў системаларын тәмийнлеўге қаратылыў зәрүр.

Құрылыс жұмысын басламастан алдын хәм жақын жерде тәбийий суў дереклери болмаса, ўақтыншалық суў тармақлары ямаса ўақтыншалық көлеми 100 м³ аспайтуғын өрт суў ыдыслары қурылады.

Ыссы шығындыларды хәм мусорды өз ўақтында жоқ етиў керек, аппаратураларды экслплуатацияланыў қағыйдаға муўапық болыўы хәм

электр тармақларының жағдайын қадағалау зәрүр болады. Құрылыс майданшаларының ишінде өрт қауіпсізлігі пунктлерінде өрт қауіпсізлігі постларын жайластыру керек, оны керекті өртке қарсы инвентарлар менен тәміенлеу керек болады (бел, қум салынған ящиктер, баграмлар, щелек, от 5ширгіш).

*1р бір жұмысшы өр басланғанлығы хақында хабар беріуі керек хәм өрт 5ширіуші команда келгенше өрттің алдын алу ушын профилактикалық илажлар ислеу турууы керек, өртке қарсы постларды қадағалуы, сондай ақ өртті 5ширіуге актив қатнасуы керек. Жұмысшылардың өрт пайда болғанда хәрекеті келісімлі болуы ушын сол құрылыс майданшаларының жағдайын есапқа алған халда, өртті 5ширіудің эффектлі илажлары ушын арнаулы инструкция ислеу шығылуы керек.

Құрылыс майданындағы жұмыс ислеу атырған барлық жұмысшылар усы инструкция менен танысып шығуы керек. Соның менен бирге ол хәр өртке қарсы постларға қыстырылып турууы керек.

Өрт бскенелері іскер халатта болуы керек, ал оған жол бірқулла ашық болуы керек.

Сигарет шегіу ушын қум менен толтырылған ящиктері хәм сууға толтырылған бочкалары бар арнаулы орынлар ажратылуы керек. Құрылыс майданының басқа жерлерінде сигарет шегіу қадағаланыуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Орлов Г.Г. « Охрана труда в строительстве », М., 1984.
2. [http:// ohrana- truda/ net.ua](http://ohrana-truda.net.ua)
3. www.ot-jd-ru

ЖУЌМАҚЛАЌ

Қой қырылған қаланың екі периоды: б.э.ш. IV-III әсир периоды хәм б.э.ш. I әсирден б.э. III-IV әсирдің ақырына шекемгі период материаллық мәдениеттің рауажланыу этапын сыпатлап қоймастан, хәр қыйлы ўазыпадағы иншаатлар менен байланысly. Төменгі горизонт периодында естелик , реконструкция арқалы культлы иншаат - беккемленген храм-гробница екенлігі анықланған, ол жерде астраномиялық бақлаулар өткерілген, қорғанның ішкі тәрепінде культлы имараттың Iтрапында культқа хызмет етіушілер ушын арналған хожалық хәм жасау құрылмалары болған. Дәстүр естеликтің блкен культ орайы екенлігі хақында тбсиник береді. Бәлкім бос турған ўақытлары оссураи қойылған болуы өсмікін.

Қой қырылған қаланы қазып алғанда санаат естеликлерінің блкен коллекциясы (терракотлы хәм алебастрлы статуткалар, флягта керамикалық рельеф, скульптуралы керамикалық урналар хәм оссуарилер, дийўалдағы

жазыў фрагментели, таслы печатьлар) келип шығыўы ҳақындағы сораўлар еле белгили болмаған әийемги Хорезм санааты өзгешелигин сыпатлайды.

Қой қырылған қала да қазып алынған естеликлердеги материалларда ушырасатуғын онша көп болмаған жазыўлар блкен қызығыўшылық туўдырмақта, сбеби бул әийемги жазыў естеликлери Орта Азия территориясында ҳәм ерте әийемги хорезм жазыўлары болып табылады.

Пайдаланылган адабиятлар:

1. Булатов М.С. – «Космос и архитектура»
2. М.С. Булатов «геометрические гармонизация в архитектуре Средней Азии».
3. Вайнберг Б.И. Монеты Древнего Хорезма , 1977 г.
4. Виноградов А.В.- «Тысячелетия погребенной пустыней» М. 1966г.
5. Воронина В.Л. – «Доисламские культовые сооружения Средней Азии»
6. Воронина В. –«Древняя строительная техника Средней Азии».
7. Воронин Л.Н. – «Устройство оснований в памятниках архитектуры Средней Азии».
8. Всеобщая история архитектуры , М., 1 том, 1946г.
9. Захидов П.Ш. Основы канона гармонии в архитектуре, Ташкент, 1982г.
10. Искусство зодчих Узбекистана - Гл.редактор Г.И. Пугаченкова ,Т., 1969г.
11. Итина М.Л. Проблемы археологии Хорезма
12. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии – М., 1950г.
13. Муминов И.М. (Hrsg) История Хорезма (С древнейших времен до наших дней) Ташкент, 1976г.
14. Неразик Е.Е. Сельские жилища в Хорезме (I-XIV вв.):Труды ХАЭЭ 9, 1976 г.
- 15.Нилсъен В.А. –Архитектура Средней Азии V-VIII вв.
- 16.Раппопорт Ю.А. Топырақ қала Дворец, М., 1984г.
17. Толстов С.П. Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции 1949-1953гг.
18. Толстов С.П. Древний Хорезм, М.,1948г.
- 19.С.П. Толстов «Кой кырылган қала»
20. С.П. Толстов «По следам древнехорезмийских цивилизаций»